

Somogyi Ede

Szumirok és magyarok

Somogyi Ede

BUDAPEST

Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata

M DCCCCLIII

Aus 82043.20

✓

Hale

Bevezetés.

Rég elmúlt időről szól ez a könyv, oly időről, a mikor a szentírás szerint még a világ meg sem volt teremtvé. A mi fogalmaink szerint mesebeli időbe vezetem vissza az olvasót, a hová eddig még a képzelet is csak elvétve mert elszállani, hat-, hétezer év előtti, sőt némely tudósok szerint még sokkal régibb időbe, a meddig nemcsak a régi görögök, hanem még az egyiptomiak sem tudták eredetüket visszavezetni. Meg akarom ismertetni az olvasót egy ősrégi kulturnemzettel, a mely minden valószerűség szerint a mai kulturának megalapítója volt. A nemzet maga már régen megszűnt a népek sorában szerepelni, évezredek multak el utolsó világtörténeti szereplése óta és további évezredek multak

el, a mig meg tudta teremteni azt a kultúrát, a melynek néhány évtized óta kiásott maradványai csodálatra késztetnek bennünket, de nyomait oly mélyen belevészte a mai modern civilizációba, hogy az emberiség művelődésének történetében legelsőrendű tényezőnek kell elismernünk. Tárgyam már így magában véve is elég érdekes volna, hogy minden művelt ember lázas izgatottsággal foglalkozzék vele, de még sokkal érdekesebbé és ránk magyarokra nézve fontosabbá teszi az a körülmény, hogy a szumirok, a kiknek nyelvéről a következő lapokon szó lesz, a magyarokkal nagyon közeli rokon népek voltak, sőt a mint előadásomból mindenki meggyőződhetik, a ma élő nemzetek közt legközelebbi rokonai voltak.

Sok ezer év mult el a szumir nép letűnése óta. Nyelvét négyezer esztendővel ezelőtt már csak az asszir papok beszéltek, a szumir nép maga részint elpusztult, részint pedig beleolvadt az asszir népbe. Pedig évezredek keresztül uralkodtak és ők és a velük rokon urál-altáji népek virágzó államokat alapítottak Mezopotá-

miában, Elő-Ázsiában, Perzsiában, Palesztinában és Föniciában és ezekben az államokban derekasán ápolták a művészeteket, fejlesztették a tudományt és előbbrevítették mindazokat az ismereteket, a melyek még ma is az összes emberiség közkincsét alkotják. De aztán letűnt a csillagok; rájuk rontottak barbár népek, a melyek ezt a kulturnemzetet leigázták, birodalmukat elvették és kultúrájukat elsajátították. Egészen úgy bántak velük, mint a barbár rómaiak a művelt etruszkokkal, az urál-altáji népcsaládnak ezzel a másik rendkívül tehetséges fajával, a melynek legutolsó nyomát is kiirtották, de kulturáját átvették és tovább fejlesztették.

A szumirok és más urál-altáji népek helyébe itt áriai, amott semita népek léptek és a mit a középkori népvándorlások hosszú korszaka alatt Európában tapasztaltunk, ugyanazt láttuk Nyugat-Ázsiában is végbemenni: a beözönlő vad hordák legyőzték a művelt őslakókat és vagy kipusztították ezeket, úgy, hogy nyomuk is elveszett, vagy pedig összeolvadtak ve-

lük. Kulturájuk azonban, legalább Ázsiában, tovább élt. Európában megkövetelte a rómaiak politikája, hogy az etruszk népet végképpen kiirtsák és hogy műveltségüknek utolsó nyomát is elpusztítsák, de Ázsiában sokkal emberségesebben bántak a semita hódítók a levert szumirokkal: átvették kulturájukat és a mennyire tőlük telt, azt tovább fejleszteni igyekeztek, sőt az asszir papok még évezredekken keresztül szumir nyelven hirdették a valóság ígését, a királyok pedig az asszir mellett szumir nyelven is közzétették törvényeiket és rendeleteiket.

Mindössze talán ötven esztendeje annak, hogy a világnak tudomása van arról, hogy a szumir nép existált; addig épp oly keveset tudott róluk, mint akár a holdbeli lakókról. A véletlen vezetett a nép nyomára és egy másik, szinte csodával határos véletlennek köszönhetjük, hogy ma már fogalmat alkothatunk magunknak nyelvéről, vallásáról és történetéről. Erről az ősrégi népről való ismereteink még nem tökéletesek ugyan, nagyon sok dolgukban még nem látunk

ugyan egészen tisztán és a jövőtől sokkal többet várunk ugyan az eddigi elért eredménynél, de azt az egyet mégis tudjuk, hogy ma már minden kétségen fölül bizonyos, hogy a szumir nép urál-altáji nép volt és hogy ebben a népcsaládban a magyarhoz állott legközelebb.

Ezért kötelességünk, hogy a szumirok iránt érdeklődjünk és hogy velük foglalkozzunk; de kötelességünk még ennél tovább is megy; nekünk magyaroknak a szumirológia terén vezérszerepet kell játszaniuk, mert számtalan homályos pontot, a melyet a külföldi tudósok fogyatékos magyar tudásukkal nem tudnak megfejteni, csak a mi tudósaink lesznek képesek tisztába hozni. Hiszen a külföldi tudósok mind azt mondják, hogy a szumir kérdést csak az lesz képes igazán megfejteni, a ki a magyar nyelvet is alaposan ismeri.

Ez birt engem arra, hogy ezt a könyvet megírjam. Föl akarom hívni nyelvtudósaink és történetkutatóink figyelmét erre a kérdésre, a mely végleges tisztázását tőlük várja; buzdítani akarom őket,

hogy a külföldi tudósok félszeg, fonák és tökéletlen munkáját végezzék ők jobban és tökéletesebben; rá akarom birni a kormányt, hogy gondoskodjék eszközökről és módokról, a melyekkel a bennünket oly közelről érdeklő ügyben mihamarabb célt lehetne érni.

Nem vagyok oly szerénytelen, hogy azt higgyem, hogy könyvem a szumir tudományt előbbre fogja vinni. Tudom, igyekezetem nagyobb annál, a mit nyújtani képes vagyok, de a siker akkor is igen nagy lesz, ha a közfigyelmet rá tudom terelni a szumir kérdésre, a mely tőlünk magyaroktól várja végleges megoldását. Ezért összegyűjtöttem a következő fejezetekben mindazt, a mit a szumirokról ezidőszerint tudunk. Elmondom a mezopotámiai ásásoknak és az ékirás megfejtésének történetét, előadom, miképpen fedezték föl a tudósok ezelőtt ötven esztendővel a szumir népet, irását, vallását, történetét, családi és közéletét; azután ismertetni fogom azt az izgalmas és érdekesség dolgában valóban páratlan harcot, a mely a szumir kérdés körül a tudó-

sok között támadt, a kik, egy-kettőnek kivételével, valamennyien azt bizonyították, hogy a szumir nyelv az összes nyelvek között legelső sorban a magyarral rokon; elő fogom adni a szumir nyelvtan szabályait és az eddig ismert szumir szókincset, a mely elsősorban alkalmas arra, hogy a közeli rokonságot megállapítsa, és végül el fogom mondani, hogy milyen föladatokat várnak a magyar kormányra, a magyar társadalomra és a magyar tudósokra, a kik már eddig is nagy mulasztást követtek el azzal, hogy oly megfoghatatlan közömbösséget tanúsítottak e kérdés iránt.

Könyvem megírásánál számos külföldi forrást használtam, mert hiszen az, a ki ebben a kérdésben tájékozódni akar, ma még kizárólagosan külföldi tudósok munkáira van utalva. A főbb munkák, a melyek után indultam, ezek:

A. H. Sayce: On an Accadian Seal.

Lenormant: Lettres Assyriologiques. La langue primitive de la Chaldée. La magie chez les Chaldéens.

Delitzsch: Assyrische Studien. Wo lag das Paradies?

Oppert: Etudes sumériennes.

Haupt: Die sumerischen Familiengesetze. Die akkadische Sprache. Der keilschriftliche Sintfluthbericht.

Halévy: Mélanges de critique et d'histoire.

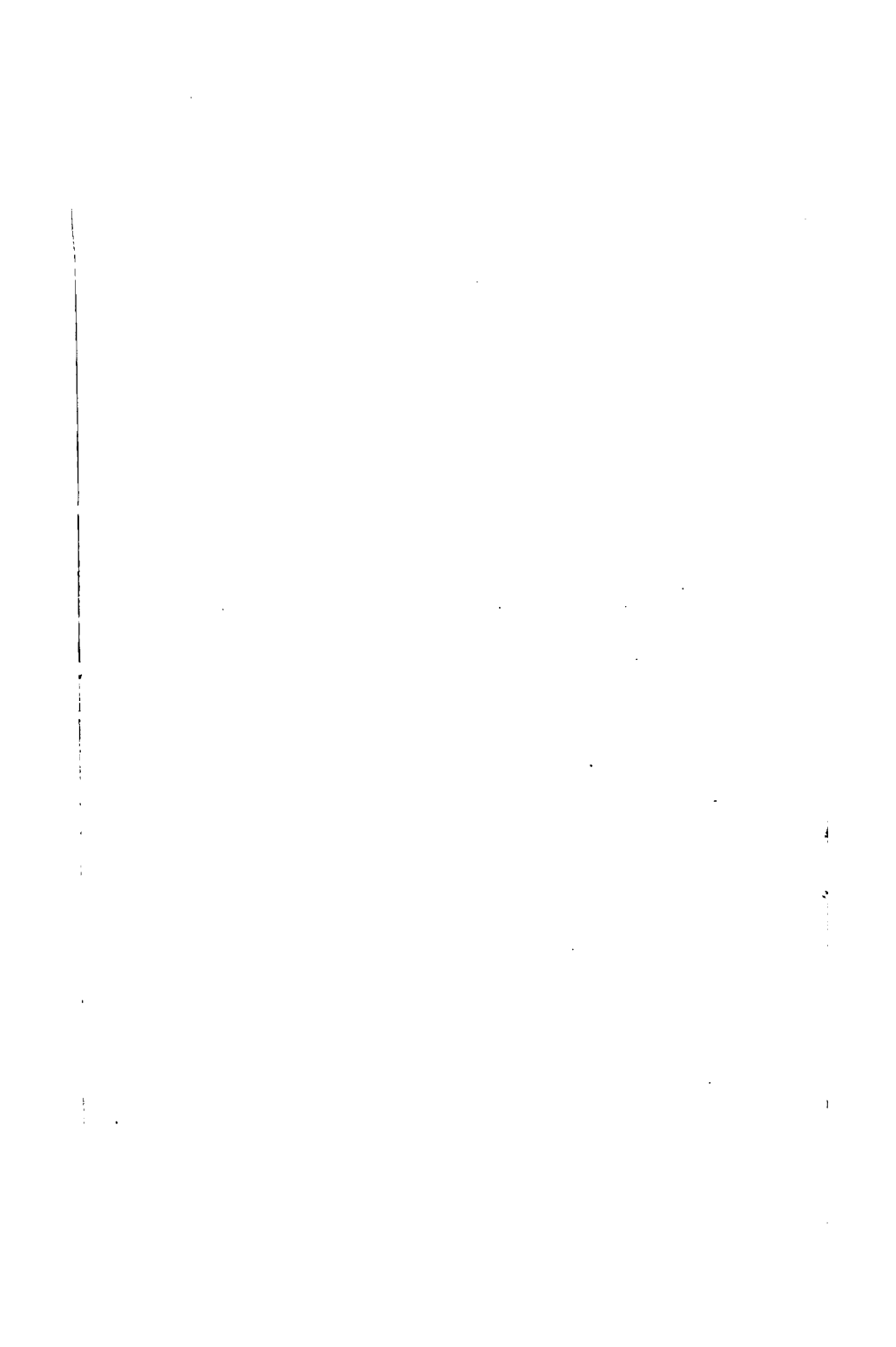
Hommel: Die semitischen Völker und Sprachen. Geschichte Babyloniens und Assyriens. Die Sumero-Akkadier, ein ural-altaisches Volk. Sumerische Lesestücke.

Lehmann: Samassumukin.

Bezold: Abridged Grammars of the languages of the cuneiform inscriptions.

Weissbach: Die sumerische Frage.

SZUMIROK ÉS MAGYAROK.

I.

Az ékirás megfejtésének története.

Már a tizenhetedik század elején érkezett Európába az a hír, hogy a régi Babilónia helyén ékirásos föliratokat találtak. Egy híres olasz utazó, *Pietro della Valle* Sirászból 1621 október 21-ikén levelet irt *Mario Schipano* nevü barátjának Nápolyba, a melyben a többi közt a perzepoliszi romokról is szólott és egy szobormü föliratáról a következőket mondta:

„Az oroszlán mellett egy fölirat volt, a mely felülről lefelé a képek körül az egész falat elfoglalta. De hogy milyen nyelven és miféle betűkkel volt írva, azt ma senkisémm tudhatja, mert ez az irás ma már teljesen ismeretlen. Csak azt az egyet láttam, hogy igen nagy betűk voltak és igen nagy helyet foglaltak el és hogy az egy szóhoz tartozó betűk nem voltak egymás mellé írva, hanem külön állottak és a héber betűk módjára egymástól el voltak különítve, a miből azt következtetem, hogy talán egyetlen betü egész szót jelentett, a mit azonban nem tudok fölfogni. De bármiképpen legyen is a dolog, öt betüt vagy szavat,

a mely leggyakrabban fordult elő, lemásoltam. Mint-hogy azonban egész sorok voltak, nem tudtam tisztába jönni azzal, vajjon a betüket a keleti népek szokása szerint jobbról balra, vagy pedig a mi szokásunk szerint balról jobbra olvassák-e? Ez az öt betü a következő:

De a második betü, a mely négy ékből állott, a melyek közül három egyenes és alul hegyes volt, a negyedik pedig keresztben feküdt rajtuk, azt látszik bizonyítani, hogy a betüket, a mi módunk szerint, balról jobbra irták, mint-hogy az a vonás, a mely a három egyenes vonás fölött fekszik, felső és szélesebb részével balra, vékonyabb része pedig jobbra van.“

Ez a föltevés, a mely ilyenképpen az ékirás megfejtésének alapja lett, később valónak bizonyult.

1667-ben egy *Flover S.* nevü angol huszonegy betüt jegyzett le ugyanerről a föliratról, a mely csak 1693 juniusban jelent meg a *Philosophical Transactions* 16/7. kötetében. Hét évvel később, 1674-ben, I. *Chardin* utazó egy egész föliratot lemásolt a háromnyelvü, ugynevezett achemenida szövegek közül, a melyeket 1711-ben kiadott munkájában tett közzé. Ugyanezt a föliratot lemásolta *Kaempfer Engelbert* 1694-ben, de nem érte be ezzel a tizenhárom soros szöveg-

gel, hanem még hozzávett egy huszonöt sorosat is; 1712-ben megjelent könyvében fölvetette azt a kérdést, vajjon betű-, szótag- vagy úgynevezett ideogrammm-irással van-e dolgunk, a melynél minden jegy külön szavat fejez ki s az utóbbi következtetésre jutott. *Kaempfer* volt az első, a ki ezt az ismeretlen írást *ékirásnak* nevezte el (*caracteribus, formam habentibus cuneolorum.*)

1701-ben egy vállalkozó szellemű hollandus, *Cornelis de Bruin*, perzsa-indiai utra indult és 1704-ben több hetet töltött a perzopoliszi romoknál. Utazásáról 1714-ben gyönyörűen kiállított könyvet adott ki, a melyben két új achemenida háromnyelvű, két egynyelvű, egy ó-perzsa és két semita-babilóniai fölíratot közölt. Anyag lett tehát volna már elég, de ennek ellenére még egyetlen lépés sem történt az ékirásu fölíratok megfejtésére.

Évtizedek multak el, a nélkül, hogy csak egyetlen tudós is akadt volna, a ki erre a föladatra vállalkozott volna. A tudósok egyszerűen azt hitték, hogy az ékirás a megfejthetetlen és megérthetetlen dolgok közül való és ezért nem is foglalkoztak megfejtésével.

Csak évtizedek mulva történt megint valami. *Caylus* gróf, *Recueil d'Antiquités* című művének 5. kötetében közzétette Xerxesnek értékes vázáját négynyelvű, egyiptomi, ó-perzsa, azúzai és babilóniai legendájával; az utóbbi három fölírás ékirásos. Minthogy a hieroglifikus írást

akkor még csak nem is ismerték s minthogy azonfelül *Caylus* reprodukciói nem voltak elég világosak, ennél fogva még ez a négy nyelvű legenda sem készítette a tudósokat arra, hogy értelmezésével foglalkozzanak.

Három évvel később *Niebuhr* Karszen Perzopoliszban lemásolt több achemenida föliratot s nemcsak új anyagot bocsátott rendelkezésre, hanem ezt az anyagot sokkal pontosabb és megbízhatóbb formában is reprodukálta. Ezek a másolatok 1778-ban jelentek meg. Egészen új *Niebuhr*-nál egy három nyelvű Xerxes-föli rat, a már említett Dárius-föli ratnak ó-perzsa és szúzai szövege, egy ó-perzsa Dárius-föli rat és egy egy nyelvű Xerxes-föli rat. Azonban *Niebuhr* e mellett egy hatalmas lépést is tett előre, a mennyiben a később három nyelvűeknek fölismert föli ratokon három különböző írásmódot állapított meg és a legegyszerűbbikből negyvenkét különböző írásjelt állított össze, a melyeket egészen helyesen betűknek mondott. Ezzel alapos remény nyílt arra, hogy valamikor sikerülni fog ezt az egyszerű írásmódot negyvenkét (vagy mint később megállapították: negyvenöt) betűjével megfejteni.

1798-ban két orientalista, a kik a *Niebuhr*-féle másolatok alapján egymástól teljesen függetlenül fogtak hozzá a közölt föli ratok megfejtéséhez, közzétette kutatásának eredményét. Ez a két tudós *Tychsen* Olav Gerhard rostocki tanár és *Münter* Frigyes dán akadémikus volt. *Tychsen*

De cuneatis inscriptionibus Persepolitianis lucubratió című könyvében a gyakran ismétlődő ferde éket ékes szóválasztónak ismerte föl és kifejtette, hogy *Niebuhr* összes föliratai, egynek kivételével, háromnyelvűek. Ez az eredmény is fontos és alapvető volt ugyan, de *Münter* még sokkal tovább ment. Ő is fölismerte a szóválasztó éket és a *Niebuhr*-féle iratok háromnyelvűségét és a mellett néhány írásjegyet, legalább néhányat megközelítően helyesen, meg tudott fejteni s egy többször előforduló jelesoportban a király megfelelő szavát ismerte föl; aztán alapos történeti okokkal kifejtette, hogy úgy az épületek, valamint a föliratok szerzői csak a régi Perzsia achemenida királyai lehettek; azt állította továbbá, hogy a három írásmód közül a legegyszerűbbiknek nyelve a zendaveszta nyelve vagy ezzel rokon nyelv volt és hogy, a mi okoskodásában legfontosabb, az első írásfajta betűírás, a második szótagírás, a harmadik pedig ideogrammirás.

Mindamellettt azonban még *Münter* éles elméjű fejtegetését sem lehet szoros értelemben vett megfejtésnek tekinteni s legföljebb ennek előkészítésére szolgált. 1802 szeptember 4-ikén egy göttingai fiatal tanár, *Grotefend* György Frigyes, bemutatta az ottani tudós társaságnak az ó-perzsa királyföliatok megfejtésére vonatkozó alapvető fölfedezését. Előadása nem részesült azonnal a megérdemelt figyelemben és méltatásban és tizen-

három év mult el, a mig Németországban ismer-
tebb lett. A göttingai *Gelehrte Anzeigen* 1802
szeptember 18-ikán mindössze annyit irt róla,
hogy *Grotefend* bizonyos történelmi föltevések-
ből és a szasszanida föliratok analógiájából azt
következteti, hogy az általa megvizsgált ékirásu
fölirat királyneveket és cimeket, különösen Dá-
riusét és Xerxesét tartalmazza. A mi azonban a
legérdekesebb lett volna, hogy ugyanis *Grotefend*
miből következtette ezt és miként állapította meg
ékirásu jegyek első biztos hangértékeit, ezt a tu-
dományos folyóirat nem mondta meg. A folyó-
irat tudósítása, a melyet valószínűleg maga
Tychsen szerkesztett, így kezdődött: „A királyi
tudományos akadémia gyűlésén bemutatták Gro-
tefend urnak dolgozatát, a melynek ez a címe:
Praevia de cuneatis, quas vocant, inscriptionibus
Persepolitans legendis et explicandis relatio, a
melynek tartalma annál meglepőbb, mert szerzője
nem orientalista és egészen véletlenül jött rá az
eddig talányszerü irás megfejtésére. Baráti vitat-
kozás szolgáltatta az okot, hogy a szerző, a ki már
régóta nagy ügyességre tett szert titkos irások
megfejtésében, a perzopoliszi föliratok egyikének
megfejtésére vállakozott. A kísérlet várakozáson
felül jól sikerült neki és néhány hét alatt képes
volt a föliratok legnagyobb részét megmagyarázni
és eljárásáról és eredményeiről előzetes hirt adni.“

Grotefend értekezésének egy példányát
megküldte Silvestre de *Sacy* híres párisi arabistá-

nak is; a ki sietett a fiatal göttingai tudós munkáját a tudós világgal közölni és előadni, miként jutott *Grotefend* ehhez a fényes eredményhez. Mi volt már most *Grotefend* nagy sikerének titka s miként jutott ő ehhez a fényes eredményhez?

Grotefend a legegyszerűbb első fajtából való két kis föliratból indult ki, a melyet már *Münter* is betűírásnak ismert föl, t. i. a *Niebuhr* könyvében B és G betűkkel megjelölt perzopoliszi föliratokból. Mind a kettőben többször fordult elő a *Münter* által *király*-lyal fordított jelesoport:

« « « « « « « « « «

tehát hét betüből, és egy magányos ékből állott, a mely miként már *Tychsen* és *Münter* is fölismerték, szóválasztóul szolgált. A két föliratban még egy hétjegyű szó következett, a két föliratban egyforma harmadik szónak négy betüje volt, aztán negyedik szóként mind a kettőben ama *király*-nak magyarázott betűcsoport jött, ötödiknek ugyanaz, csakhogy három hozzátoldott betűvel, hatodiknak ugyanaz, de minden toldás nélkül, a hetedik szó négy betüből állott ugyanazzal a három toldott betűvel, mint az ötödik szónál. Aztán nyolcadik szóként az első föliratban egy tiz betüből álló ismeretlen kombináció következett, a második föliratban pedig ugyanaz a szó

vagy ugyanaz a név, a melylyel az első kezdődött, még pedig ezzel a pótlással: király és még három betűvel (valamely nyelvtani végzés jelzése), aztán kilencedik, illetőleg tizedik szóul mind a két fölíratban egy három betűből álló csoport és végül tizedik, illetőleg tizenegyedik szóul mind a két fölíratban egy és ugyanaz a kilenc betűs szó. Grafikailag következőképpen jelölhetjük meg a viszonyt:

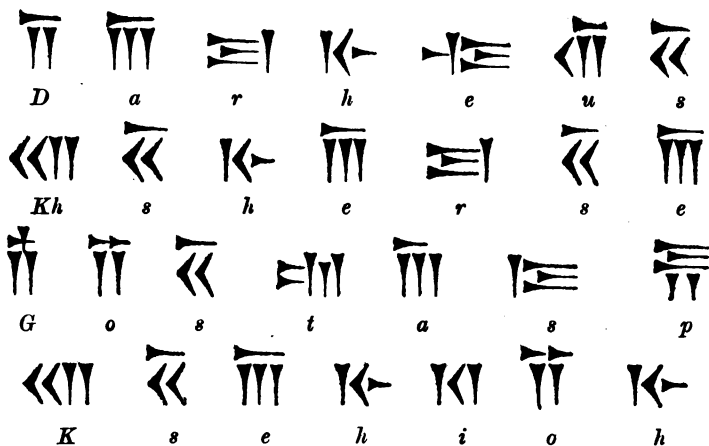
<i>B felirat</i>	<i>G felirat</i>
Y (királynév)	X (királynév)
k (azaz király) a	k a
k k+xyz	k k+xyz
k b+xyz	k b+xyz
Z c d (ill. D)	Y k+vwy c
	d (ill. D, azaz tulajdonnév)

Grotefend munkájánál alapul vette a *de Sacy* által kevéssel előbb megfejtett pehlevi-fölíratokat, a melyek a későbbi szasszanida királyok nevét és címét tartalmazták, a hol a király neve után ezek a szavak következtek: „nagy király, királyok királya“ és ezen az alapon a következő fordítást kapta:

Y (illetőleg K), a nagy király, a királyok királya (tehát xyz többes számú sajátító), a királya (többes számú sajátító), Z (illetőleg Y király) fia, az *achemenida*.

Már ez is nagyon zseniális kombináció volt, de még sokkal meglepőbb volt a további okoskodás,

a melyet a fiatal tudós, a ki e mellett majdnem teljesen járatlan volt a keleti nyelvekben, az ily módon nyert fordítási kísérlethez fűzött. Mint-hogy ekképpen, így következtetett *Grotefend* tovább, X király Y királynak fia, az utóbbi pedig Z-nek fia (a kit, s ez nagyon érdekes, nem nevez királynak, tehát valószínűleg a dinasztia megalapítója volt); minthogy továbbá az illető királyok, a mint már *Münter* is kiemelte, csakis acheménida királyok lehettek, már most mindenek előtt arról volt szó, hogy a királyok sorát végig kutassa és megvizsgálja, mely nevek illenek legjobban a fölíratok írásjegyeihez. *Cirus* és *Kambizes* nem lehettek, mert a fölíratok két nevének nem volt egyforma (K) kezdőbetűje; egyáltalában nem lehetett sem egy *Cirus*, sem egy *Artaxerxes*, mert az írásjegyekhez viszonyítva az első név tulságosan rövid, a második pedig tulságosan hosszú volt. „Nem maradt tehát egyéb, így folytatja maga *Grotefend*, mint *Dárius* és *Xerxes* neve és ezek oly könnyen illeszkedtek az írásjegyekhez, hogy helyes megfejtésükhöz egy pillanatig sem férhetett kétség.“ Alapul véve már most *Darjaves* és *Achasveros* (illetőleg *Khsveros*) héber névformákat és az *Anquatil* zend lexikonában talált és királynak megfelelő *khszeio* szót s az ugyanott említett *Gostaszp* nevet *Hisztaszpes*, *Dárius atyja* helyett, *Grotefend* a következő, minden további kutatásra nézve uttörő fordítást eszközölte:

A betűt, a melyet *Grotefeld* hol

a-val, hol meg e-vel adott vissza, már *Münter* a-nak mondta és ha *Grotelfende*-t a *Khszeio* forma, a királyt megfelelő szó második részét illetőleg, nem tévesztette volna meg, úgy a fön-
tebbi négy szóban előforduló valamennyi tizen-
három betűt, nem pedig csupán nyolcat, fejtette
volna meg helyesen. Mert később kiderült, hogy

 nem *h*, hanem *j* vagy *ja*, nem *e*,

hanem *v*, (*u* előtt), nem *g*, hanem *v* (*i* előtt),

 nem *o*, hanem *i* és végül nem *i*, ha-

nem *th*-nek olvasandó és így a fentebbi négy szó: Darjavus, Ksjarsa, Visztaszp és Ksajathija. De mindamellet az általa helyesen megfejtett nyolc betüérték biztos alapja és szilárd kiinduló pontja lett minden további kutatásnak.

Közvetetlenül a nagy fölfedezés után meglehetősen nagy szünet állott be. Még 1826-ban is, a midőn a norvég *Rask* megtalálta a többes számú sajátító ragját, (a melyet fentebb ideiglenesen *xyz* betűkkel jelöltünk meg) és *n-a-m*-nak jelölte meg, a mi által két fontos új betüértéket talált meg, az *n*-et és az *m*-et: még mindig csak tiz (illetőleg miután *Grotefend* 1815-ben a *k* betüt is megtalálta, tizenegy) írásjegy volt helyesen megfejtve. Csak 1836-ban történt nagy és fontos haladás, a mennyiben ebben az esztendőben két kiváló orientalista, a francia *Eugène Burnouf* és a norvég származású *Lassen* Keresztély bonni szanszkritista majdnem teljesen megegyező eredményeket tettek közzé. Az elsőbbség *Burnouf*-ot illeti meg, mert ő volt az, a ki *Lassen*-t 1835 nyarán a *Niebuhr* föliratai közt levő népjegyzékre figyelmeztette és azután mind a kettőn éppen ezt a jegyzéket tették újabb kutatásuk kiinduló pontjává. Másrészt *Lassen*-t illeti meg az az érdem, hogy fölfedezte a perzsa ékirásnak félig szótagszerű karakterét.

Azonban az igazi filológiai kutatás csak akkor vette kezdetét, a mikor újabb, jobb és megbízhatóbb anyag állott a kutatók rendelkezésére,

igy miután a belga *Jacquet* néhány hangértéket biztosabban meghatározott és miután a dán *Westergaard* Perzepoliszból és a naks-i-rusztámi sírokból újabb föliratmásolatokat hozott. De még sokkal nagyobb haladást tett ez a tudomány a Karmansah város közelében, a régi Média határán levő behisztuni sziklafalon talált négyszáz soros háromnyelvű fölirat fölfedezése után, a mely utját egyengette annak, hogy az ékirást teljesen megfejtsék. Henry *Rawlinson* mellett, a ki 1846-ban kiadta a fölirat perzsa részének kommentárját, *Benfey* (1847), *Oppert* (1851) és *Spiegel* (1862) szereztek nagy érdemeket a már összehordott anyagnak rendszeres összeállítása és alapos megrostálása által. A tudósok ma már épp oly könnyen és megbízhatóan olvassák és fordítják a perzepoliszi föliratokat, mint akár a görögöket és megállapították, hogy a nyelv, ha nem is azonos az ó-baktriaival, az Aveszta nyelvével, de mégis nagyon közeli rokon vele és a szanszkrittal.

E nagy eredményt elsősorban *Rawlinson*-nak köszönhetjük, a ki Keleten minden addig elért eredménytől függetlenül ugyanazokat az eredményeket, sőt az általa napvilágra hozott, rendkívül becses anyag segítségével még hasonlíthatatlanul nagyobbakat is ért el. De még ennél is sokkal többet, ránk nézve sokkal fontosabbat tett ez a nagy férfiú néhány esztendő múlva, midőn a harmadik ékirásfaj megfejtéséhez és magyará-

zásához fogott. Teljes joggal nevezik őt az asszi-riológia atyjának és megalapítójának, a melynek anyaga legfontosabb, sőt talán egyedül számba jövő forrása Babilónia és Asszíria történetének.

Az ó-perzsa és az ugynevezett achemenida föliratok megfejtésének további története bennünket csak második sorban érdekel, de annál fontosabb ránk nézve a föliratok harmadik, ugynevezett babilóniai-asszir fajtája. De mielőtt behatóbban foglalkozunk ennek az írásfajnak a megfejtésével, a mely *de Saulcy* (1849) és *H. Rawlinson* (1851) úttörő munkájával kezdődik, előbb el kell mondanunk, mióta jutott el Európába a babilóniai ékirásu föliratok hire.

Mons. *J. de Beauchamp*, babilóniai fővikárius már 1785-ben a régi Babilónia romhalmazaira irányította a tudós világ figyelmét. Érdekesen ismertette a Hillah és Mukajjár közelében levő romhalmokat, a régi Babel és Ur maradványait. Öt évvel később részletesen leírta a Bagdadtól délkeletre hat mértföldnyire, a Tigris partján levő tak-keszrei romokat, a honnan nemsokára Párisba szállították a Caillou de Michaux néven ismert, Marduk-bal-iddin ó-babilóniai királytól (1100. Kr. e.) származó hires emléket, a mely különböző mitológiai szimbolumokon kívül hosszabb föliratot is tartalmazott. A sok utazó között, a kik a 17. és 18. században Babilóniáról és romjairól irtak, *Beauchamp* volt az első, a ki

az általa talált és Párisba küldött téglák ismeretlen írásjegyeire figyelmeztetett.

A régi Babel fölfedezésének híre oly nagy érdeklődést keltett, hogy a kelet-indiai társaság 1797 okt. 18-án utasította basszóriai képviselőjét, hogy néhány ilyen fölirásos téglát jól becsomagolva küldjön Hillahból Bombain át Angliába. Az első ilyenemű gyűjtemény 1801 elején érkezett Londonba, a hol alapja lett a brit muzeum babilóniai régiségosztályának. Ugyanebben az esztendőben megjelent *Hager* Józsefnek könyve a legujabban fölfedezett babilóniai föliratokról; kifejti benne, hogy az ékirást Babilóniában találták föl, hogy ez az írás eredetileg függőlegesen haladt, mint a kínai és hogy csak a perzsák változtatták át vízszintessé; aztán azt a szilárd meggyőződését fejezte ki, hogy azok a káld betűk, a melyekkel Szardanapálnak ninivei emlékszobra tele van véave, ugyanoly ékirásos betűk voltak, a minők a babilóniai téglákon láthatók. *Hager* könyve óriás mértékben ráterelte a figyelmet Elő-Ázsiának eddig majdnem teljesen ismeretlen és figyelmen kívül hagyott ősrégi kulturhelyeire. Megértették a tudósok, hogy az ékirás az összes régi kulturában rendkívül fontos szerepet játszott s ezzel a fölismeréssel egyre fokozódott az a vágy, hogy ezt az írást megfejtsék.

Claudius James Rich 1811-ben Babilonban és Ninivében ásásokat eszközölt, a melyek az elmúlt század legfontosabb kultüreseményei

közül valók. Pompejinél tiszerte fontosabb és egy évezreddel régibb kultúrhelyeket támasztott föl a föld méhéből s az azóta megkezdett munka a mai napig egy pillanatig sem szünt meg és egyre bámulatosabb, egyre emlékezetesebb dolgokat hoz napvilágra. *Rich* már 1812-ben ismertette a babiloni romokat s 1818-ban újabb könyvet írt róluk, 1820-ban pedig újra meglátogatta Ninivét s alapos mérésekkel, hogy úgy mondjam, rekonstruálta ezt az ősrégi várost. Könyvében, a melyet csak tizenhat évvel halála után adtak ki, Ninivében talált ékiratokat is közölt és csak most tudta meg a világ, hogy az ékirásos föliratok nem szorítkoznak csupán Babilonra, hanem Ninive is kezdi azokat kiadni. A tudósok figyelme most inkább Ninive felé fordult és nem is csalatkoztak várákozásukban. Habár a tellői ásások fontosság és régiség dolgában minden eddigit meghaladtak, mégis azt lehet mondani, hogy Ninive szolgáltatta eddig a legtöbb anyagot a babilóniai és az asszir nyelv és történelem megismeréséhez.

Austen Henry Layard 1840 tavaszán meglátogatta Ninive romjait és ez a látogatás érlelte meg ebben az angol diplomatában azt az eszmét, hogy ezen a helyen, mihelyt anyagi ereje megengedi, ásásokat eszközöljön. 1842-ben visszatért Moszulba, a romok tözsomszédságába s ott találkozott *P. E. Botta* francia konzullal, a ki szintén nagyon érdeklődött a ninivei régiségek iránt. Ettől fogva együtt dolgoztak, de mert *Botta* sem

rendelkezett sok pénzzel, a munka eleinte csak nagyon lassan haladt előre. Ekkor egy csodálatos véletlen a Kujundsiktól öt órányira fekvő Khorzabad falura irányította Botta figyelmét s a szerencse annyira kedvezett neki, hogy már rövid idő múlva fölfedezte Szargon palotáját, a melyről Jezájás 20. fejezetének 1. szakában tesz említést. Egy khorszabadi ember látta ugyanis, hogy *Botta* Kujundsikban minden egyes téglát és albastromtöredéket gondosan fölszedett és megvizsgált és midőn kérdezősködésére megtudta, hogy *Botta* szobrászmunkát keres, azt mondta, hogy abban a dombban, a melyen faluja épült, nagyon sok ilyen töredék van elásva. *Botta* odaküldött embereket, s ime, csakhamar egy terem nyílt meg a másik után, a falak tele basreliefes és ékirásos gipszlemezekkel s a föltárt földből ősrégi művészeti és kulturkorszak tünt elő, mintha évezredek varázslat alul oldották volna föl. Egy szóval: a régi Asszírnia egész dicsőségével föltámadni látszott.

De ezzel még nem volt kiásva a régi Ninive; ez a bátor és semmitől vissza nem riadó *Loyard*-nak volt föntartva. Csakhogy a kezdet megtörtént és a kutatásnak egészen új, eddig még csak nem is sejtett perspektívája nyílt meg. A legújabb fölfedezések híre leirhatatlan hatást tett nemcsak a tudósokra, hanem az egész művelt világra, és *Loyard* Niniveh and its remains (1849) híres művének megjelenésével kezdődött

az a rendkívül élénk érdeklődés, a melyet elsősorban Angliában, de aztán a többi művelt nemzetnél is keltett az ékirás kutatásának eredménye.

Botta három esztendeig folytatta khorszábai ásásait; utána a francia kormány megbízásából *M. Viktor Place* moszuli konzul dolgozott ugyanott és Szargon palotájából való számtalan szoborművet, basreliefet és fölíratot szállított a párisi Louvre-nak. De bármily fényes volt is az e két férfiú által elért eredmény, teljesen elenyészett az előtt, a mit *A. H. Layard*, Ninivének tulajdonképpeni fölfedezője, *Raszam* Hormuzd segítségével véghezvitt. *Layard* 1845 őszén sir Stratford *Caning* konstantinápolyi angol nagykövet bőkezűségéből nagyobb pénzüsszeghez jutott és már ugyanazon esztendő végén hozzálátott az ásáshoz. Már novemberben kiásott néhány ékirásos basreliefet s a rendelkezésére álló pénzzel egészen 1847 júniusig folytatta a munkálatot, számtalan érdekes és a tudományra nézve megbecsülhetetlen kincset hozván napvilágra; föltárt három nagy assziriai királypalotát, Asszurnaszirpálét (884—861 Kr. e.), I. Szalmanasszárét (1300 körül Kr. e.), II. Szalmanasszár nagy központi palotájával, az előtte levő hires fekete obeliszkkal és végül Asszarhaddonnak (681—669 Kr. e.) gyönyörű délnyugoti palotáját. Mindazok a kincsek, a melyeket *Layard* ebben a három palotában talált és a melyekhez foghatókra még eddig senkisémi bukkan, a londoni brit muzeumba vándoroltak.

Layard a következő esztendőket arra használta föl, hogy az elért eredményeket rendkívül érdekesen megirt és számos képpel illusztrált könyvben összefoglalta, a mely Angliában leirhatatlan szenzációt keltett és arra indította az angol kormányt, hogy maga vegye kezébe az ásások ügyét. Így történt, hogy *Layard* 1849-ben, már most az angol kormány megbízásából, újra elment az Eufrát és Tigris közére s újra hozzáfogott nagy eredményekkel kecsegtető munkájához. Most Kujundsik és Nebbi-Junusz, a tulajdonképpeni Ninive romhalmára szoritkozott. Lehetetlen ilyen szűk téren mind azt elmondani, a mit *Layard*, *Raszam* Hormuzd segítségével, 1850 közepéig Szenaheribnek Asszurbanipál által átalakított dél-nyugoti palotájában napvilágra hozott. Egyre világosabban szállott ki a földből a régi Asszírria és a jókarban megmaradt basreliefek százai oly értelmesen beszéltek, hogy a föliratok megértése nélkül is világos képet lehetett alkotni a régi asszirok erkölcséről és szokásairól, köz- és magánéletéről, egyszóval: egész kulturájáról. Legfontosabb volt azonban az a sok ezer agyagtéglából álló könyvtár, a melyet a finom műveltségű Asszurbanipál király (a bibliai Aszenappár) állított föl. Ezek a szürke és sárga agyagból való téglák többnyire kisebb-nagyobb darabokra voltak törve, de számos ép téglá is volt köztük. A téglák 6—9 hüvelyk nagyságúak voltak; legtöbbjük ezzel az aláírással volt ellátva: „XX. táblasorozat;

Asszurbanipálnak, a mindenség királyának, Asszír-ia királyának palotája“, a mihez aztán többnyire stereotíp mondatok járultak. Egy ilyen, tizenhat darabra tört téglá az özönviz történetét tartalmazza. A könyvtárral óriás kincs került ki a föld alul. A téglák tartalma rendkívül változatos volt: a szumirok ősrégi varázsa- és igéző mondásai, szumir istenhimnuszok és vezeklő zsoltárok, majdnem valamennyi ó-babilon fordítással, csillagászati följegyzések, történeti jegyzetek, kronológiai listák, naptárak és még sok más került elő. Az bizonyos, hogy Asszurbanipál könyvtára nélkül sohasem nyertünk volna tudomást a szumirokról, mert nemcsak hogy a szumir kultúra ősrégi maradványai kerültek itt elő, hanem azok a nyelvészeti segédeszközök is, a melyek a szumir nyelvre vonatkozó szótárakat, nyelvtani paradigmákat és a kiejtést magyarázó szabályokat tartalmazták.

Ezalatt azonban másfelé sem szünetelt a munka. Már elmondtam, hogy *H. Rawlinson* a harmincas évek közepe táján megtalálta a behisz-tuni sziklafalon a nagy háromnyelvű Dárius-fö-liratot. Már csak a négyszázoros, szédítő magasságban bevéselt szövegnek lemásolása is leírhatatlan nehézségekkel volt összekötve és *Rawlinson* 1833—39-ig, a mikor keleten volt, a fö-lirat első nemének csupán felét tudta lemásolni. 1844-ben visszakerült kutatásainak színhelyére és lemásolta a háromnyelvű emlék első nemének hátra-

lévő részét, 1847-ben a babilóniai részt s a következő hónapokban ennek megfejtésével foglalkozott. 1849-ben visszautazott Angliába s ott kiadta *Memoir on the Babylonian and Assyrian inscriptions* című korszakot alkotó munkáját, a melyben közölte a behisztuni föliratnak szövegét és majdnem teljesen helyes fordítását.

Ugyanebben az időben még két más tudós is nagy érdemeket szerzett az assziriológiai tudomány fejlesztése körül; ez a két tudós: *F. de Saulcy* és *Edward Hincks*. Az utóbbi már 1846-ban és 1847-ben fölolvasásokat tartott az achemenida föliratok második fajtájáról és szinte csodálatos, hogy ez a tudós, nagyobb kétnyelvű szövegek ismerete nélkül, mennyire haladt a babilóniai nyelv ismeretében. *F. de Saulcy* pedig 1849-ben már meg tudta állapítani, hogy az asszír nyelv a semita nyelvcsoporthoz tartozik és hogy elsősorban a zsidó nyelvvel áll közeli rokonságban. Ugyanebben az esztendőben *Hincks* újabb fölolvasást tartott, a melyben meggyőzően kimutatta, hogy az assziroknak nem betűírásuk, hanem szótagírásuk volt. Előadásában az ús rendkívül érdekes volt, hogy annak ellenére, hogy az asszír nyelvet föltétlenül a semita nyelvcsoporthoz tartozónak tekintette, mégis meg volt róla győződve, hogy az ékirást nem a semita nyelvcsoporthoz való nép találta ki. Később látni fogjuk, hogy *Hincks*-nek ez az állítása fényes beigazolást nyert; *Hincks* csak annyiban tévedett, hogy az ékirást nem ural-

altáji, hanem indogermán találmánynak mondta. — Ilyen volt az asszíriai kutatás állása 1850-ben. A tudósok már most kettőzött érdeklődéssel várták a behisztuni fölirat babilóniai részének közzétételét, a mely végre 1851-ben megjelent s a hozzáfűzött várákozást a legnagyobb mértékben kielégítette. A könyvben, a mely a londoni kelet-ázsiai társaságnak tizennegyedik köteteként jelent meg, közzétette *Rawlinson* a babilóniai szöveget interlineáris átírással és latin fordítással s az első harminchét sor elemzésével és ennek megokolásával. Legfontosabb volt benne hetvenhárom tulajdonnév, a melyet az eleje tett határozóról lehetett fölismerni. Ezek a tulajdonnevek voltak a legjobb és legbiztosabb kulcsai a babilóniai ékírásfaj végleges megfejtésének.

1851-től fogva az ékírás kutatás történetének két korszakát különböztetjük meg; az elsőt különösen *Hincks* és *Oppert* Gyula fényes és éleselméjű munkálatai karakterizálják, a melyekben az elért eredményeket rendszeresen földolgozták és újabbakkal megtoldották, más szavakkal: a babilóniai-asszír nyelvtant megszerkesztették. Ebben az első korszakban kezdtek meg a *Cuneiform Inscriptions of Western Asia* kiadását, a melyből már eddig több kötet jelent meg, s a mely minden assziriológusnak megbecsülhetetlen segédforrásul szolgál.

A második korszakban, a mely 1874-ben

kezdődött, különösen *Schrader* Eberhard szerzett nagy érdemeket. Ettől az időtől fogva kezdtek a német orientálisták is assziriológiával foglalkozni; csakhamar vezető szerepet játszottak ezen a téren és működésük az angol és francia tudósok tevékenységére is kihatott.

Ebben az újabb korszakban Babilóniában is megkezdték a kutatást és habár itt mennyiség tekintetében csekélyebb is volt az eredmény, de fontosságát emelte az a körülmény, hogy az itt talált föliratok és egyéb tárgyak egy, sőt két évezreddel idősebbek voltak azoknál, a melyeket Assziriában találtak. Egy francia expedíció, a melynek élén *Fresnel*, *Thomas* és a később annyira ünnepeelt *Oppert* állottak, főképpen az őskori Babilon romjainak kutatását tűzte föladatául és ugyanakkor az angol *Loftus* és *J. E. Taylor* Varka (Uruk), Szenkere (Larza), Tell-Ede (Mar), Mukajjár (Ur), Abu-Sáhrein (Uru-dugga vagy Eridu) és Tell-Lám romjai közt kezdtek kutatni. Az itt talált téglák rövid szumir királylegendáikkal és a Szenkerében és Tell-Szifrben talált, szintén szumir nyelvű történeti krónikák bepillantást engednek a Krisztus előtti harmadik, sőt negyedik évezredbe is.

A francia expedíció kezdettől fogva szerencsétlen volt. Eredetileg az lett volna a rendelkezése, hogy egész Babilóniát átkutassa, de vezetői oly tapasztalatlanok és járatlanok voltak, hogy kénytelenek voltak munkálkodásukkal Hillah (a

régi Babel) legközelebbi környezetére szorítkozni. Itt nagyon érdekes és nagyszámu babilóniai régiségeket gyűjtöttek ugyan, de az egész gyűjtemény, a melyet Párisba akartak szállítani, 1855 május 23-án a Tigris habjaiba merült. Nagy szerencse, hogy az expedició tagja volt *Oppert*, a ki mégis emlékeztetéssé tette ezt az expediciót, mert 1859-ben megjelent munkájában nem annyira a szerencsétlen utazás eredményeit, mint inkább az ékiráskutatásra nézve rendkívül fontos adatait állította össze.

Loftus 1849—1854-ben tett utazásának és kutatásának eredményeit 1857-ben kiadott munkájában (*Travels and Researches in Chaldea and Susiana*) ismertette. Legfontosabb könyvében Varka, a régi Uruk (a bibliai Erech) és Szenkere, a régi Larza (a bibliai Ellázár) ismertetése. Sajnáltni lehet, hogy az utóbbi romjainak ismertetéséhez nem adott rajzot is, a mint *Layard* is elmulasztotta Niffer (Nippur) leírásához rajzot készíttetni. De hát akkor még nem sejtették, hogy mily fontossággal bír Larza és Nippur az ó-babilóniai történelemre nézve, az egyik mint a szineári (szumír) királyok törzsfészke, a másik pedig mint a niszini királyok székhelye, a kik ötezer esztendővel ezelőtt több évszázadig uralkodtak Szumir és Akkád fölött. Különös megemlítést érdemelnek még azok az érdekes leletek, a melyeket *Loftus* Szenkerében és a szomszéd Tell-Szifrben tett. Számos szerződéses téglált talált, a mely körül-

belül négyezer esztendő előtti időből való, s a melyet jobb megőrzés okaért agyagburkolatba tettek, a melybe szintén bele volt égetve a téglá tartalma. Sok téglá történeti eseményeket ismertet; így megtudjuk belőlük, miként pusztult el a larzai birodalom és hogyan alapította meg Hammurábi nagy birodalmát. *Loftus* ezenkívül Tell-Szifirben föltárt egy ó-babilóniai terjedelmes rézkovács-műhelyet, a melyben számtalan, részben már kész, részben még be nem fejezett vázát, tálat és egyéb tárgyat talált. Nagyon érdekes az a szenkerei téglá is, a mely négyzetek és köbök kiszámítását ismerteti.

Mialatt *Loftus* az Assyrian Excavation Fund megbízásából Varkában foglalatoskodott, azalatt sir *Henry Rawlinson* alaposan átkutatta Mukajjár, az ősrégi Uru-umma vagy Ur romhalmát. Kevéssel utóbb meglátogatta Abbu-Sahreint (az ősrégi Eridut), Dél-Babilóniának legrégebbi szent városát. Mind a két város rendkívül fontos az ó-babilóniai történelem és a szumir vallás szempontjából. Ezeken a helyeken, különösen Urban, *Taylor* folytatta a kutatást s megtalálta azokat a téglá-fölriratokat, a melyeket Ur-Bau (más olvasás szerint Ur-khán vagy Ur-gur) szumir király, a ki ezelőtt 5600 esztendővel élt, és fia, Dungi, hagyott hátra.

Dél-Babilóniában csak nagyon nehezen haladt a munka előre, mert a kutatóknak igen sok nehézséggel, sőt veszedelemmel kellett megkü-

deniök. Annál nagyobb eredményeket ért el *H. Rawlinson* Észak-Babilóniában. Munkájának egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy Birs-Nimrudban fölfedezte az eredetileg hétemeletes hires lépcsőtemplomot s a harmadik lépcsőfok sarkaiban alapítójának (illetőleg helyreállítójának), Nebukadrézár királynak alapító tégláját. *Rawlinson* mérése szerint a legalsó lépcső 272 láb hosszú és széles és 26 láb magas volt, a második 230 és 26, a harmadik 188 és 26, végül a negyedik 146 és 15 láb volt. Az egész még most is százötven láb magasan emelkedik ki a síkságból. A régiék leírása szerint mindegyik emelet más-más színű téglával volt burkolva. Az alapító téglá, az ugynevezett borszippai fölírás szerint, a lépcsőtorny neve ez volt: Az ég és a föld hét szférájának temploma. „Egy régi király alapította, — így folytatja a fölírat, — negyvenkét rőf magasságig (a mi a három első emelet magasságának felel meg), de nem fejezte be csúcsáig; ez már régi időkben elpusztult és Nebukadrézár volt az, a ki megújította és eredeti magasságáig újra fölépítette“. A torony közvetlen szomszédságában volt I-zidda, Nebo istennek hires szentélye, a melyet később Rasszam tárt föl. Valószínűnek látszik, hogy a genezis tizennegyedik fejezetében szereplő bábeli torony azonos volt a birs-nimrudi lépcsőtemplommal, habár a sokkal impozánsabb lépcsőtorny, a melyet néhány évvel később Szagillában, az Eufrát keleti partján fe-

dezték föl, inkább szolgálhatott a héber östörténetek megírójának mintaképeül.

Ezzel befejezést nyert a régészet történetében páratlan s eredményekben és fölfedezésekben csodálatos korszak (1842—1854). Ezután majdnem husz esztendei szünet állott be, a mely alatt a tudósok az elért eredmények rendszeres földolgozásával foglalkoztak. A mily fontosak voltak azok az eredmények, a melyeket eddig a mezopotámiai romhelyeken értek el, épp oly, sőt még sokkal fontosabb volt az a munka, a melyet a tudósok az ősrégi leletek alapján kifejtettek. E tudósok közt legelső helyen *Delitzsch* Frigyes érdemel említést, a ki munkásságával új korszakot indított meg az assziriológiai tudományban. *Delitzsch* nem érte be a felületes vizsgálattal, hanem a legnagyobb alaposággal belemerült az új tudományág tanulmányozásába és ismertetésébe. Ily módon sikerült neki a régi szövegek fordításával oly megbízhatóságot és pontosságot elérni, a mely az eddigi ingadozásnak és találgatásnak mindenkorra véget vetett s a melylyel bizalmat keltett a tudománynak emez új diszciplinája iránt. Ebben a munkájában maguk az assziriái ősrégi szótárak tették neki a legnagyobb szolgálatokat.

Ezeket a szótárakat akarom most röviden ismertetni, mert bizonyára a laikust is érdekelni fogja, hogy a világnak eme legeslegrégibb lexicográfiai összeállításával megismerkedjék, a melyek a legújabb tudományt, a sumzirológiát

hozzáférhetővé tesszik nekiünk. Tudni kell ugyanis, hogy Asszurbanipál, ez a rendkívül értelmes, tudományért és művészetért lelkesedő uralkodó, mintha csak sejtette volna, hogy gondoskodásával megbecsülhetetlen szolgálatot tesz későbbi korok tudósainak, lelkiismeretesen összegyűjtötte a szumir irodalom kincseit; de nem érte be ennyivel, hanem szumir-asszir szótárakat is készíttetett, a melyekben megmagyarázza az olvasónak, hogy a szumir szót asszir helyesírás szerint hogyan kell kiejteni s egyuttal megmondja, hogy a szumir szó mit tesz asszir nyelven. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy Asszurbanipál gondoskodása és előrelátása nélkül sohasem állott volna módunkban, hogy a szumir nyelv titkait megfejtsük. Itt közöljük egy lexikográfiai téglának csekély töredékét, a mely fogalmat ad erről a legrégebb szótári munkáról. A három oszlopos jegyzékben az elsőt és a harmadikat magyar betűkkel adjuk és csak a középsőnél tartjuk meg az eredeti írást:

a-na ➤➤ | sa-mu- μ

di-in-gir ➤➤ | i-lum

na-ab ➤➤➤ | nab-bu

[mu-lu ➤➤➤ | ➤➤➤ | kak-ka-] bu

azaz ez a jegy ➤➤ | (betűjegy: an) így kiejtve:

anna, babilóniai-asszir nyelven így hangzott: *sámu*, azaz: ég, (héberül: samájim); ellenben, hogyha így ejtették ki: *dingir*, akkor asszírul így hangzott: *ilum* vagy *ilu*, isten, (héberül: él). Ez

az írásjeg: (*nab* szótag írásjegye), ugyan-

ebben a kiejtésben babilóniai-asszir nyelven *nabbu* volt (nyilvánvalóan a szumir nyelvből vett szó); értelmét még eddig nem tudták megfejteni, de valószínűleg égboltozatot vagy ezen levő égitestet, talán napot jelent, a mire a magyarral való nagy hasonlatossága is vall. A mi végül a negyedik írásjelt illeti, a mely *nab* és *an* jelekből van összetéve (írásjel *mul*), ezt mullunak ejtették ki és megfelel a babilóniai-asszir *kakkabu* (héberül: *kokab*, arabul: *kaukab*) csillag szónak.

Ennél egyszerűbbek azok a szótár-téglák, a melyek csak arra valók voltak, hogy valamely írásjelnek különböző szótagértékeit ismertessék, a melyeken tehát nem ideogrammokról, hanem csupán szótagokról volt szó, a melyek kiejtéséről tájékoztat a téгла. Próbaképpen közöljük a következőket:

ri-i . ta-al-lu . . .

ta-al . ta-al-lu . . .

bi-i		ka-a-su
ka-as		ka-a-su
bu-u		szi-i-ru
szi-ir		szi-i-ru

vagy még egy másik példát, a melyben egy jelnek kettőnél több értékét hozza föl:

cha-ab		la-ga-bu
ki-ir		la-ga-bu
ri-im		la-ga-bu
la-ga-ab		la-ga-bu

Meg kell jegyeznem, hogy a harmadik sor, a mely mindig az első sorban fölhozott értéket ismétli, csakhogy a babilóniai-asszir *u* nominativ végzéssel megtoldva, egyszerűen az illető jegyek nevét tartalmazza, úgy, a mint mi pl. a *b-t bé*-nek, a *m-t em*-nek, a *k-t ká*-nak nevezzük. A fönttebbi sorokban tehát az van mondva, hogy az első jelnek *ri* és *tal*, ennek a jelnek

bi és *kas*, ennek a jelnek *bu* és *szir* és en-

nek a jelnek *chab*, *kir*, *rim* és *lagab* értéke

volt, és hogy az illető négy jelnek neve *tallu*, *kasu*, *sziru* és *lagabu* volt.

De még a kétsoros lexikális lajstromokból (az ugynevezett ideogramm-lajstromokból) is kell egy példát idéznünk; ezekkel találkozunk leggyakrabban s az 1866-ban megjelent nagy fölirati mű második kötetének legnagyobb része ezeknek van szentelve. Helylyel s közzel a bal sorhoz apróbb írású megjegyzések vannak fűzve, a melyekből megtudjuk, hogy az illető jelt (illetőleg jelsoportot) hogyan kell kiejteni. Így az említett munka második kötetének 48. tábláján a következőket olvassuk:

 rik-szu (kötél, kötelék),

kur ra-ka-szu (kötni),

mu-un-na-ab -ra ir-tak-sza-an-ni (megkötött),

 pi la ka-la-lum (különben = ka-lu elégni),

 ku-ul-lu-lu (meggyalázni),

 ba-a-rum (fogni, üzni),

  -ba sa (nuni), (halászat, hal megfogása),

  bu-u-u-ru m(vadászni).

zi-ir—a-sa-su (valakibe csimpeszkedni), su-us-ru—us-su-su (legyőzni), szi-mu ba-su-us-ru na-pi-s-ti us-su-sat (lelkem le van győzve).

A fentebbi sorokban a második és harmadik mellé tett glosszából megtudjuk, hogy a jobboldali hasábon semita nyelven megmagyarázott jelt hogyan kell kiejteni; megtudjuk, hogy

 az illető esetben *kur*-nak,

pi- (illetőleg *pil*)-nek olvasandó és pedig egyrészt *köt*ni és másrészt *kalalu* (elégni?) értelemben. Az 1., 5., 7. és 8. sorban a kiejtés nincs megje-

lölve; de más lajstromokból tudjuk, hogy

kötél vagy háló értelmében rendes szótagértékével

bir;   értéke *ellenség* értelemben

csak *ghul* lehet; értéke *tag* és *sum*

(az utóbbi különösen, ha értelme: mészárolni),

a melyek közül itt az elsőt kell vennünk. A 7. sor-

ban előforduló *ghal* (hal) és

dub, dib (megfogni, elfogni) tekintetében minden kétség ki van zárva. Tehát csak a 8. jelnél nem egészen bizonyos, vajjon *tag* vagy *sum* van-e alatta értve s hasonló esetek (különösen összetett ideogrammoknál) elég gyakran fordulnak elő a lexikális töredékeken és táblákon, de azért ezek is rendkívül fontosak a kutatás szempontjából.

Ezzel eljutottunk fejtegetésünknek egy igen nevezetes pontjához, a honnan egyszerre ráterhetek arra a tárgyra, a melynek megvilágítása végett vállalkoztam e könyv megírására. Eddig ugyanis mindig csak babilóniai-asszír nyelvről volt szó és csak mellékesen tettünk említést a sumir nyelvről is, a nélkül, hogy a két nyelv különbözőségére még csak célzást is tettem volna. A két nyelv szerepe ezentul megváltozik; a következő lapokon a sumiroknak jut a főszerep, míg a babilonok és az asszirok leszorulnak másodrangú szerepre. Az a célunk, hogy a sumir nemzetet és nyelvét ismertessük meg és az asszír-sumir érintkezés csak ott kezdődik, a hol a sumir nép csillaga már halaványodni, világtörténeti szereplése elenyészni és nyelve kihalni kezd.

A ki az asszírjai nemzeti lexikonokból fon-
tebb közölt néhány sort figyelemmel megnézi, az

nyomban tisztába jön azzal, hogy a baloldali eszlophoz tett fonetikai magyarázatnak valami különös célja van és hogy valósággal gyermekjáték lett volna, ha nem lett volna szó egy külön nyelvről, a mely csakis az ékirás föltalálójának nyelve lehetett és a melynek megmagyarázása volt ama lexikális lajstromok főcélja. A tudósok eleinte sehogysem tudták, hogy mire magyarázzák ezt a megmagyarázhatatlannak látszó dolgot, de a mint a föliratokról közölt angol műnek második és különösen negyedik kötete megjelent, a mely a két nyelvű szövegeknek egész sorozatát tette közzé, tisztába jöttek az asziriológok azzal, hogy az ismeretlen nyelvű sorok, a melyek interlineáris semita fordítással voltak ellátva, azon a nyelven voltak megírva, a melyek magyarázására szolgált a nemzeti lexikonok bal hasábjai. Most aztán rájöttek arra, hogy az Urban, Erechben, Nippurban, Niszinben és Larzában talált egynyelvű ó-babilóniai királylegendák, a melyeket az ékirásos mű első kötete már 1861 óta közölt, nem voltak ideogrammmokkal irt semita föliratok, hanem egy, még eddig ismeretlen nyelven, az ó-babilóniai kultúra megalapítóinak nyelvén voltak megszóvegezve. Azonban ettől a fölfedezéstől, a melyet már *Rawlinsonnál* és *Hincksnél* és még világosabban *Oppertnél* találunk, a kik kezdettől fogva sejtették az ismeretlen, *Oppert* által elejétől fogva helyesen *szumir*-nak nevezett nyelv *uráltájai eredetét*, még igen nagy lépés volt az ujon-

nan fölfedezett titokzatos nyelv tudományos vizsgálásáig.

Ezt a tudományos vizsgálatot *A. H. Sayce* kezdte meg *On an Accadian Seal* című korszakot alkotó munkájában és folytatta *François Lenormant*, a szumir filológiának igazi megalapítója. *Lenormant* kutatásain tovább építve munkálkodott *Delitzsch* Frigyes, a ki 1876-tól fogva a berlini egyetemen adta elő a szumir nyelvtant, a melyet *Haupt* Pál adott ki 1882-ben. *Lenormant* volt az, a ki, miután *Sayce* már megpendítette az eszmét, a nemzeti lexikonokban gyakran előforduló *imi szál* kifejezésben (szó szerint: az asszonyok nyelve, azaz a köznépes nép nyelve, ellentétben a régi irodalmi nyelvvel), a szumir nyelvnek egy külön tájshólását fedezte föl. *Th. G. Pinches*, *G. Smith* utódjai a brit muzeumban, háromnyelvű szólajstromokban csakugyan föl is fedezte ezt a dialektust. Végül *Hommel* Frigyes számos művében bebizonyítani igyekezett, hogy a szumir és az urál-altáji nyelvek között és az utóbbiakból különösen a magyar és a török nyelvek között a legbensőbb rokonság áll fenn. Vele együtt még más nagynevű tudósok is, így *A. Amiaud*, *Jensens* és *Lehmann* Károly, tudományos alapon igyekeztek érvényt szerezni annak az iránynak, a mely a szumir nyelvet az urál-altáji nyelvekkel hozta kapcsolatba.

De mindezekkel a dolgokkal részletesebben és alaposabban a következő fejezetben fogunk

megismerkedni, a melyben a szumir kérdés történetét fogjuk a dolog fontosságának megfelelő részletességgel tárgyalni. Egyelőre visszatérünk a babilóniai ásások második korszakára, a mely párhuzamosan halad az ékirású szövegek nyelvészeti földolgozásával. Az új korszakot *George Smith* híres angol assziriológus indította meg; három utazást tett, de a harmadikról nem tért többé vissza, mert Aleppóban megbetegedett és 1876 ápr. 19-én meghalt. Első két utazását *Assyrian Discoveries* című munkájában ismertette. Fő célja az volt, hogy Asszurbanipálnak kujund-siki palotáját még egyszer végigkutassa és csakhogyan sikerült is neki az irodalmat kedvelő király könyvtárából való számos téglát megtalálni. Első expedíciójának költségét a *Daily Telegraph* kiadója fődözte s ennek az utazásnak eredményei oly fényesek voltak, hogy a brit muzeum azonnal elhatározta, hogy *Smith* rendelkezésére bocsátja az újabb utazásához szükséges költséget. *Smith* azonnal visszautazott Babilonba, a hol szerencsés véletlen következtében, noha meglehetősen nagy áron, birtokába jutott egy értékes téglagyűjteménynek, a melyet a kapzsi arabok 1874 telén a Dsumdsuma-dombban találtak. Ezek az Uj-Babilónia magán- és kereskedelmi életére és kronológiájára nézve rendkívül fontos okmányok egy Egibisz (Jákob) nevű zsidónak tulajdona voltak és számuk ma már háromezernél többre megy. *Smith* harmadik utazásán fölfedezte a dserabiszi

romokat, a melyekről megállapította, hogy a hetiták fővárosából, Karkemisből erednek.

Smith halála óriás csapás volt a tudományra nézve és hatása alatt az assziriológok nagyon szomoruan néztek a jövőbe. Azonban az angolok praktikus szeme csakhamar megtalálta az új embert, a kiről meg voltak győződve, hogy *Smith* méltó utódja lesz. Ez az ember *Pinches* volt, a kiről már megemlékeztünk mint a szumir nyelv ifjabb tájshólásának fölfedezőjéről, a ki mindenek előtt rendet hozott az óriás mennyiségben fölhalmozott ékirásos kincsekbe. Méltó munkatársa volt *Rasszám* Hormuzd, a kujundsiki királypalota híres fölfedezője. *Rasszám*, a ki egyetlen sor ékirást sem tudott, de ásásban rendkívül tapasztalt ember volt, legalkalmasabbnak látszott arra, hogy a brit muzeum által rábizott föladatot foganatosítsa. *Rasszám*, a ki már eddig 25 éven keresztül buvárkodott, nagy áldozatot hozott ugyan a tudománynak, midőn a brit muzeum megbízását elvállalta, de újabb fáradozását óriás siker jutalmazta. 1877-től 1881-ig három expediciót vezetett és mind a háromnál rendkívül fontos fölfedezéseket tett. Az elsőnél föltárta a nimrudi romhalomban Asszurnaszirpál asszíriai királynak (883—858 Kr. e.) gazdagon diszitett templomát és megtalálta a Nimrudtól északkeletre kilenc mértföldnyire fekvő Balavátban II. Szalmanaszszárnak (858—823 Kr. e.) híres bronzkapuit, a melyekbe be van vésve az Aháb és Jéhu zsidó ki-

rályokkal egy időben uralkodó Szalmanasszár első kilenc évi uralkodásának története. *Rasszám* Asszurnaszirpálnak még egy másik templomát is fölfedezte s ebben a templomban egy alabástromládát talált, a melyben két teleirt tábla volt. Ugyanabban az esztendőben újra átkutatta Szanherib és Asszurbanipál kujundsiki palotáját és még vagy ezernégyszáz agyagtáblácskát talált, a mely mind Asszurbanipál könyvtárából való volt.

Rasszám ezután magára Babilonra vetette szemét. 1879-ben a bábili dombban fölfedezte a függő kerteket, a világcsodák egyikét, Tell Amránban pedig azt a vízvezetékét, a mely a függő kerteket öntözte s ugyanitt megtalálta a korona tulajdonában levő összes hasonló függő kertek jegyzékét; számos nagyon fontos agyagtáblát is talált, a melyek különösen az uj-babilóniai birodalomról adnak érdekes fölvilágosítást. Harmadik, másfél esztendeig tartó expediciójának főeredménye a szippári (a biblia szerint: szefarvájimi) híres naptemplomnak fölfedezése volt Bagdadtól nem messzire, Abu Habba közelében. A Szippárt takaró romhalmaz 1300 láb hosszú és 400 láb széles és *Rasszám* számítása szerint legalább háromszáz szobából és teremből állott, a melyből százharmincat tárt föl. Az egész *Rasszám* szerint két részre oszlott; az egyik csupán vallási céloknak szolgált, a másikban a király és a papok laktak. Egy száz láb hosszú és harmincöt láb széles csarnokban megtalálták az áldozó oltár marad-

ványait és ennek tözsomszédságában a levéltárt. A levéltárban találtak egy okmányt, a mely szerint Nabupaliddin babilóniai király ezt a templomot 882-ben Kr. e. restaurálta. Ugyanitt megtalálták Nabunidnak, az utolsó babilóniai királynak terrakotta-cilinderét, a melyen tudatja, hogy ő is újjáalakította ezt a templomot; elmondja azután a többi közt, hogy sokáig hasztalanul kereste a templom alapító oklevelét, a melyet előtte háromezerkétszáz évig (vagyis miután Nabunid 550 körül Kr. e. élt, körülbelül ötezer év előtti időig) egyetlen király sem látott. A szerencsés kutató ezután megvizsgálta a tell-ibráhim-i romhalmot, a hol egy nagy épületet tárt föl, a mely a benne talált agyagtáblák tanúsága szerint Nergál istennek és Láz istennőnek kuthai nagy temploma volt.

Ha már *Rasszám* négyévi munkálkodása a Tigris és Eufrát közének történetére nézve a legnagyobb mértékben meglepő és rendkívül fontos eredményekkel járt, ennél minden tekintetben fontosabb és meglepőbb volt az az eredmény, a melyet *Ernest de Sarzec* basszóriai francia alkonizul ért el, s a mely érdekesség és jelentőség dolgában minden eddigi eredményt jóval meghaladt. Munkássága csupán egy, a térképen eddig meg nem jelölt helyre szorítkozott, az arabok által Tellónak nevezett dombra, ötnegyed órányira a Tigris az Eufráttal összekötő Satt-el-Háj nevű ösrégi csatornától. E kutatás eredménye egészen új

világot tár föl előttünk úgy jobbra szobrokból álló műemlékeivel, valamint a rajtuk levő föliratokkal; a Krisztus előtti negyedik és ötödik évezred nyílt meg a bámuló szem előtt, a régi szumirok számtalan, részben terjedelmesebb, tisztán az ő nyelvükön készült föliratokban szólalnak meg előttünk s ősrégi, már nagyon kifejlett művészet korszaka, a szumir művészeté, a melyről addig a világnak sejtelme sem volt, követelt magának helyet az emberi nem művelődésének történetében. Az egész gyűjtemény még 1881-ben a francia állam birtokába került és ma a Louvre-nak egyik főekessége. A *de Sarzec* által talált kincseknek hire csak 1882-ben kezdett a közönség közé kiszivárogni és a tudósok is csak akkor kezdtek kronológiai, vallás- és nyelvtörténeti fontosságukkal foglalkozni. A szumir nyelv kutatása a tellői kincsekkel óriás lépéssel haladt előre, habár az a körülmény, hogy az összes föliratok tisztán szumirok (mert hiszen keletkezésük idejében sem babilónoknak, sem assziroknak még nem volt nyoma) és semmiféle másnyelvü fordítással nincsenek ellátva, kezdetben nagyon megnehezítette tudományos földolgozásukat.

A legutóbbi husz esztendő kevésbé régi romhelyek föltárásával, mint inkább az eddig elért eredmények tudományos földolgozásával telt el. A mellett azonban a régi Babilóniában sem szünetel a munka; az összes kulturnemzetek egymással versenyezve igyekeznek múzeumaikat ba-

bilóniai kincsekkel gyarapítani. Németországban maga II. Vilmos császár állott annak a tudományos egyesületnek az élére, a mely céljául tüzte ki nyugot-ázsiai tudományos expedíciók szervezését és a berlini muzeum ma már annyi babilóniai kincscsel rendelkezik, hogy nemsokára külön palotát kell számukra építeni. A mellett nemcsak a berlini, hanem a kisebb német egyetemeken is tanszékeket állítottak föl az assziriológia és a sumirológia számára. Angliában a kormány, a brit muzeum és külön e célra alakult tudós társaságok válvetve igyekeznek az Eufrát és Tigris közében még elrejtve levő kincseket napvilágra hozni, mert arra nézve az összes tudóok egy véleményen vannak, hogy eddig csak a föld alatt levő kincseknek elenyészően csekély részét sikerült a földből kiásni és hogy aránytalanul több az, a mi még a szerencsés kutatót várja. Franciaországban is a kormány és a tudományos társaságok foglalkoznak az ásás folytatásával, a mely gondoskodásuknak egyik fő tárgya. Ujabbán Észak-Amerika is nagyon érdeklődik a babilóniai régiségek iránt és ma már alig van valamire való amerikai város, a melynek babilóniai régiségekből való gyűjteménye ne volna, sőt egyetemeik, tudományos társaságaik és gazdag ujságaik expedíciókat küldenek Mezopotámiába a kutatás folytatására. Így ujabbán *Hilprecht* filadelfiai tanár ért el nagy eredményeket Nippurban, a hol tizenhat egymás fölé épített városra bukkant. Ez az egymás fölé

csoportosuló várossokadalom úgy keletkezett, hogy Nippur sokat szenvedett ellenségektől és talán elemi katasztrófáktól is, s a mint az ellenség vagy az elemek a várost elpusztították, lakói elhagyták s a város évszázadokig vagy talán évezredekig romokban hevert; aztán jött egy új nemzedék, amely a várost a réginek romjain fölépítette s fönnállott addig, a míg valamely újabb csapás újra romokba nem döntötte. Így ismétlődött ez tizenhatszor. *Hilprecht* eddig föltárta a legfölül épült tíz várost és még hátra van az alsó hat városnak föltárása. A felső nyolc városban a babilóniai és az asszír nép nyomait találta, habár az agyagtáblák nagy része itt is igen sok szumirnyelvű fölíratokat tartalmaz, de már a kilencedik és a tizedik város egészen szumir s az itt talált szobrok, agyagtáblák és egyéb régiségek tanúságot tesznek e nép óriás kulturájáról. *Hilprecht* ebben a tizedik városban egy könyvtárra akadt, amely körülbelül százötvenezer agyagtáblából áll. Az amerikai tudós elolvasott néhány táblát, amely tartalmával bámulatra késztet minket; így, hogy egyebet ne mondjunk, egy ilyen táblán a szumir tanító megmagyarázza tanítványainak, hogy miért gömbölyű a föld. A százötvenezer agyagtábla legnagyobb része a konstantinápolyi császári muzeumba vándorolt és csak csekély része, talán huszezer darab jutott el Filadelfiába. Tartalmukat még nem ismerjük, csak azt tudjuk róluk, hogy a Krisztus előtti ötödik és hatodik évezre-

dekből valók; ha majd egyszer föl lesznek dolgozva, nagyban elő fogják segíteni emez ősrégi kor ismeretét.

Igen szép eredménnyel dolgozik az a francia expedíció is, a melyet a francia kormány küldött Perzsiába és a mely *Morgan* vezetésével már eddig is különösen Szúzában rendkívül édekes és becses emlékeket ásott ki; így megtalálta a többi közt Hammurábi királynak több mint négyezer esztendővel ezelőtt készült törvénygyűjteményét, a mely kétszáznyolcvankét szakaszában felleli az összes polgári és büntető jogot.

Ezzel befejeztük az ásások és az ékirat-megfejtés történetének ismertetését, oly történetét, a melypéldátlan a maga nemében. Az egyiptomi hieroglifok megfejtése is kiváló szellemi munka volt ugyan, de sokkal nagyobb csodának kell nevezni az ékirás megfejtését, mert míg a hieroglifok mindig csupán egy nyelvről rántják le a lepelt, addig az ékirással úgy vagyunk, hogy az egyik megfejtett nyelv kulcsa lett egy új, még teljesen ismeretlen nyelvnek; az ó-perzsa föliratok adták meg a kulcsot a babilóniai nyelv megismeréséhez, ennek nyomán jutottunk el az asszir nyelv megfejtéséhez és csak ezután vált lehetővé az eddig ismert legrégebbi nyelvnek, a szumirnak megismerése. Az eddig ismeretlen nyelveknek egész sora nyílt meg ily módon az ékirás megfejtésével szemhatárunk előtt, elősorban az a nyelv, a mely bennünket magyarokat legelső sorban érdekel, a

melyről már *Oppert*, *Lenormant* és *Hommel* tudományos alapon kimutatták, hogy az urál-altáji nyelvcsaládból való és hogy e nyelvcsalád összes nyelvei közül legelső sorban a magyarral rokon. Még nem jutottunk el könyvünk ama részéhez, a melyben ezzel a kérdéssel, a szumir-magyar rokonság kérdésével behatóbban és részletesebben fogunk foglalkozni, de már itt sem mulaszthatom el azt a megjegyzést, hogy a magyar nemzet nagy hálával tartozik ezeknek a derék külföldi tudósoknak, a kik a magyar tudósok helyében arra rájuk nézve kétszeresen nehéz feladatra vállalkoztak, hogy a két nemzetnek és nyelvének rokonságát bebizonyítsák és hogy nekünk magyaroknak megszerezzék azt a dicsőséget, hogy a magyar nemzet, ha nem is egyenes leszármazója (habár a későbbi fejezetek tartalma még ezt a föltevést is valószínűvé fogja tenni), de minden esetre közeli rokona annak a népnek, a mely sok évezreddel ezelőtt az egyetlen kulturnemzet volt, a melynek kulturája azután átöröklődött a babilónokra és ezek révén az asszirokra s a mely ezen a nyomon a mai kultúra alapja lett.

II.

A szumir kérdés története.

A szumir kérdés a legérdekesebb kérdések egyike, a melyek a tudósokat valaha foglalkoztatták. Egyetlen kérdésnél sem merültek föl annyira ellentmondó, egymással annyira homlokegyenest ellenkező szempontok és nézetek, mint éppen ennél a kérdésnél és mivel a tudósoknak jóformán késhegyig menő harca ugyszólván kizárólagosan körülöttünk magyarok körül forgott, megérdemli, hogy behatóan és a legapróbb részletekre kiterjeszkedve ismertessük ezt a harcot, a mely a tudomány történetében valóban páratlan.

Volt egy korszak, a mikor valamennyi szumirológ meg volt róla győződve, hogy a szumir nyelv az urál-altáji nyelvekkel és elsősorban a magyarral rokon. Ebben kételkedni jóformán nem is lehetett és mindazok, a kik a szumir nyelvvel foglalkoztak, kijelentették, hogy ezt az ősnyelvet csak azok lesznek képesek alaposan megérteni, titkaiba csak azok tudnak behatólni, a kik a magyar nyelvet is alaposan ismerik. Így gondolkoz-

tak a sumirológok, de fájdalom, a mi tudósaink; az Ujfalvyak, a Hunfalvyak, a Budenzek, más-ként gondolkoztak; ezek a priori, a sumir nyelv ismerete nélkül, kijelentették, hogy a két nyelv rokonságáról abszolúte szó nem lehet, vagy hogy a rendelkezésre álló sumir nyelvmaradványokból még nem lehet biztos következtetést vonni a rokonságra. Ezer szerencse, hogy a külföldi tudósok, az Oppertek, a Lenormantok, a Hommelek, a Saycek és mások dolgoztak a mi tudósaink helyett, elvégezték az ő munkájukat és fogyatékos magyar tudásukkal is meg tudták állapítani a sumir-magyar rokonságot. Ez volt ránk nézve a sumir kérdés történetének legdicsőségesebb korszaka.

Következett azután a másik korszak, a mely veszedelemmel fenyegette az előbbi korszak fényes vívmányait. Egy *Halévy* nevű francia tudósnak egyszerre az az ötlete támadt, hogy be fogja bizonyítani, hogy a sumir nép nem is nép és hogy a sumir nyelv nem is nyelv. Éles elmével és sok tudással fogott ehhez a munkájához és csakugyan elérte azt, hogy a sumirológok közül néhányan hozzá pártoltak és az ő álláspontjára helyezkedtek. Ettől fogva az egész sumirológia csak annak bizonyítgatása körül forgott, vajjon exisztált-e a sumir nép és vajjon a sumir nyelv igazi, közönséges értelemben vett nyelv volt-e, vagy pedig a sumiroknak vélt ékiratok a babilóniai és asszir, tehát semita papoknak és tudósoknak rejtett, a közönséges emberek előtt titkolt följegyzései vol-

tak-e? *Halévy* föllépése teljességgel érthetetlen volna, ha némi magyarázatul nem szolgálna *Oppert*-nek az a megjegyzése, hogy *Halévy* zsidó létere féltette a semitáknak azt a dicsőségét, hogy az ő kulturájuk a világon a legrégebb. *Halévy* csufos kudarcot vallott elméletével, mert fő argumentumát, hogy nem találtak oly ékiratokat, a melyeken szumir népről és szumir nyelvről határozottan említés volna téve, azóta fénvesen megcáfolták. Igen is találtak ilyen ékiratokat s ezzel *Halévy*-nak minden egyéb szörszálhasogató és alaptalan okoskodása halomra dőlt.

Halévy kudarcával végződik ez a második, meglehetősen meddő korszak, a melynek megvolt ugyan az a jó eredménye, hogy már most minden kétségen fölül áll, hogy a szumir nép is, nyelve is exisztált, de másrészt megvolt az a ránk nézve rossz következménye is, hogy a harmadik korszakban letettek a tudósok arról a meggyőződésükről, hogy a szumir nyelv a magyarral rokon és egyszerűen azra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szumir nyelv egy különálló, már régen kihalt nyelvcsoporthoz tagja, a mely semmiféle más, ma létező nyelvvél nincs rokonságban.

Ezen a ponton van ma a szumir tudomány és a mi föladatunk lesz bebizonyítani, hogy ez a szempont téves és tarthatatlan. A későbbi fejezetekből meg fogjuk látni, hogy a szumir nyelvtan azonos a magyar nyelvtannal, a szumir szókincs azonos a magyar szókincsel és ha itt-ott még föl

is merülhet kétség, ennek nem az az oka, hogy nem tudunk elegendő bizonyítékkal előhozakodni, hanem inkább az, hogy a sumirológia még nagyon új tudomány, még ugyyszólván bölesőkorát éli és a sumir ékiratok megfejtése több, később előadandó okból igen sok nehézséggel jár; így, hogy többet ne említsek, a tudósok nagyon sok esetben nem tudják, vajjon egy ékirásos szót szótagosan, vagy mint ideogrammot kell-e kiejteni s így kiejtése s e szerint értelme is természetesen nagyon ingadozó és bizonytalan. De ennek ellenére már most is annyi bizonyíték áll rendelkezésünkre, hogy csak rosszakaró vagy fölületes, a magyar nyelv ismeretének teljesen híján lévő tudósok kétkedhetnek a két nyelvnek, a sumirnak és a magyarnak rokonságában.

Lássuk már most a sumir kérdés történetének egyes korszakait.

Első korszak: 1850—1874.

Edward Hincks már 1850-ben figyelmeztetett arra, hogy az asszir, habár semita nyelv, oly írásjegyekkel van megírva, a melyek teljesen elütnek a többi semita írástól. *Hincks* ebből azt következtette, hogy az ékirás föltalálója egy indoeurópai nép volt, a mely valószínűleg elfoglalta Assziriát.

A londoni r. Asiatic Societyben 1853 február 5-én fölolvasták *H. C. Rawlinson* levelét, a melyben tudatta, hogy számos föliratot talált, a

mely valamely szittyia nyelven van megfogalmazva. *Rawlinson* meg volt győződve, hogy az összes hamita népek — Kus, Mizráim, Nimrud és Kánaán — szittyák voltak; ezek voltak az elsők, a kik megtelepedtek és a semita faj csak nagyon későn következett utánuk.

E közben *Jules Oppert*, a ki 1851 óta Meopotámiában volt, saját fogalmat alkotott magának tárgyunkról, a melyet így fejezett ki: Az asszir írásnemek, számszerint tiz, egy régi hieroglif-írásból fejlődtek, a melyből később a hieratikai és kurziv írás keletkezett. Az írás eredetileg valószínűleg tiszta fogalomírás volt, a melyből ismeretlen elv szerint a szótagírás fejlődött ki. De az utóbbi nem semita, hanem valószínűleg szittyia vagy áriai. Maga a nyelv azonban tisztán semita a babilóniai, valószínűleg szittyia-tatár az eliméi és az áriai az örmény föliratokban. Az ideogram-mokról és a polifóniáról még ekkor alig volt sejtelmé *Oppert*-nek, a ki 1854-ben kiegészítette és helyreigazította előbbi közléseit. E szerint négyféle nép használta az ékirást, de csak egy találhatta föl, a többi pedig ettől vette. *Oppert* a szittyákat vélte annak a népnek, a mely az ékirást föltalálta és ezt szittyia szavaknak az ékiratok szavaival való összehasonlítása után igyekezett bebizonyítani. A polifóniát úgy magyarázta meg, hogy az írás átment különböző népekre. Így a szittyia *atta* (atya) szó az assziroknak nemcsak az *at* szótagértéket, hanem az *ab*

ideográfiai értéket is szolgáltatta. Végül ráutalt Jusztinusznak arra az ismeretes állítására, hogy a szittyák ezeröt száz esztendeig szedtek Ázsiától tributumot, míg végre Ninusz asszír király véget vetett ennek az állapotnak.

Rawlinson 1855 december 1-én jelentést tett a r. Asiatic Societynek kutatásainak állásáról. A polifóniát ő is úgy magyarázta, mint *Oppert*: Az asszirok megtartották a régi szittyá jeleket, de minden egyes jelnek új értéket adtak, a melyet a saját nyelvükből vettek. A szittyá nyelv kerül élénk nagyon sok agyagtábla-fölríthban, a melyek közül a legrégebbek a Kr. e. 13. századból valók; ezen kívül az ugynevezett szótárak bal hasábjain az utóbbiak az ő nézete szerint a szittyá és az asszír nyelv összehasonlító ábécéjét, nyelvtanát és szótárát tartalmazzák. A babilóniai szittyákat a nép *akkádoknak* nevezte. A mi a rokonságot illeti, az ékiratokon levő szittyá nyelv Elimáisz és Média szittyá nyelvével rokon. A névmások rendszere a mongolnak és a mandsunak felel meg, de a szókincs tekintetében csekélyebb a rokonság. Később, mikor már a semiták nagyobb hatalomra tettek szert, a szittyáknak két főfaját, *szumirokat* és *akkádokat*, különböztették meg. Valószínű, hogy a káldusok is szittyák voltak.

Hincks 1856-ban azt találta, hogy az új nyelv igéi az összes számokban és személyekben változatlanok maradnak és hogy az aorisztus az alapforma, a melyhez a többi időben hajlító szóta-

gok járulnak. A főnevek többes számát *ua* vagy *va* hozzáfűggesztésével képezik. Az utószócskák használata turáni eredetre vall.

Oppert 1855-ben Londonba utazott, a hol több hónapig tanulmányozta azt az agyagtáblagyűjteményt, a melyet *Rawlinson* és *Rasszam* Kujundsikból (Ninivéből) Londonba küldtek. Tanulmányozásának eredménye ez volt: Az a nép, a mely az ékirást kitalálta, nem lehetett semita nép, tehát az asszír sem. Az írásrendszer szótagos karaktere miatt nem illik semmiféle semita nyelvhez. Azonfölül valamely asszír jelnek hangértéke soha sincs figyelemmel annak ideográfiai értékére. Az írást föltaláló nép a nagy *uráli* (szittyá, tatár vagy turáni) családból való. Nyelve, a kászdo-szittyá, közel rokon a méd-szittyával, ez pedig azzal a szittyával, a melyből a görögök néhány szót följegyeztek. Az írás eredetileg tiszta képirás volt. Az íráskép neve utóbb szótagjel lett.

Hincks 1857-ben rövid jelentést tett az általa fölfedezett *akkád* nyelvnek az indo-európai semita és egyiptomi nyelvekkel való rokonságáról. Az ékirás eredetét az Eufrát alsó völgyében kereste; itt találta meg a legrégebb városok egyikének, Akkádnak nevét, a mely az asszír föliratokban is előfordul és pedig mint egy egész országnak a neve. Az akkád nép nyelve *Hincks* szerint közelebbi rokon az indo-európaival, mint a semitával és az egyiptomival.

Oppert e közben újabb haladást tett vizsgá-

lásaiban. Már most három szittyia nyelvet különböztetett meg, a mely valamennyi közel rokon egymással: a méd-szittyát, a kászd-szittyát és az ős-szittyát; az utóbbi nép volt az ékirás föltalálója. A szittyia nyelvek rokonságát különösen *magyar* szavakkal igyekezett megállapítani.

Hincks is megváltoztatta nézetét és 1859-ben kifejtette, hogy az ó-káld nyelv, mert így nevezte most az akkád nyelvet, a turáni nyelvcsaládból való, csak hogy bajos megállapítani, hogy ennek melyik csoportjába oszszák be. Az indo-európai nyelvekkel való rokonságról többé szó sem lehet.

Oppert 1869 január 13-án a Société française de numismatique et d'archéologie-ban fölolvastatott a káldok eredetéről. Azt fejtegette, hogy ez a nép északról került délre; erre vall az is, hogy írásában nem voltak egyszerű jelek afrikai állatok, így oroszlán, szarvas, zerge, tetü és bolha és több növény számára. Az írás Mezopotámiában már a Kr. e. harmadik és negyedik évezredben, még a semiták letelepedése előtt, használatban volt. A nyelv, a melyet *Oppert* kászdnak vagy *szumirnak* nevezett el, legelső sorban a *magyarral* hasonlatos, de rokon a törökkel és a finnel is. *Oppert* ezt az állítását a nyelvtanból és a szótárból vett számos példával igyekezett bizonyítani. Ezzel szemben *Eichhoff* G., a társaság néprajzi és történeti osztályának elnöke arra utalt, hogy a turániak sehol sem tudtak állandó államot alapítani, hogy a biblia szerint Babilont a kusita

Nimród alapította és hogy Berosszus is nyolcvan kusita fejedelmet sorol föl a turániak betörése előtt. Így tehát természetesebb, hogy a káldokat kusitáknak véljük. *Eichhoff Oppertnek* a nyelv turánizmusa mellett fölhozott bizonyítékait nem tartotta döntőknek.

1870-ben történt az első kísérlet egy összefüggő szumir szöveg földolgozására. *A. H. Sayce* ezzel egyidejűleg összeállította az általa még mindig akkádnak nevezett nyelv grammatikáját. Szerinte ez a nyelv sem nem indogermán, sem nem semita. A legrégebb városnevek is turáni eredetre vallanak. *Sayce* azt hiszi, hogy az akkád a *magyarral* és más uráli nyelvekkel rokon és ennek bebizonyítására igen sok példát hoz föl.

De térjünk vissza *Oppert*hez. 1872 november 8-án fölolvasást tartott a *Société Asiatique*ban egy Babilónia előtti nyelven irt varázsló és egyéb büvös mondásokról, a melyben előadta, hogy miért kell az új nyelvet szumirnak, nem pedig akkádnak nevezni. Előadásának ez a része kevésbé érdekel bennünket és így beérjük annak puszta fölemlítésével. Sokkal érdekesebb az, a mit magáról a szumir nyelvről mondott. Szerinte ez a nyelv a turáni nyelvcsaládnak egyik kihalt ága. Csakhogy a míg a ragozás, az utószócskák, a névmások és még sok egyéb félreismerhetetlen hasonlóságot mutatnak a tatár-finn nyelvekkel és különösen a *magyar* nyelvvel, addig a szumir igénél annyi anomáliával s idegenszerű jelenséggel találkozott,

hogy éveken keresztül való fáradozása mellett sem sikerült neki olyasmit fölfedezni, a mi a turáni igeajtogatásra emlékeztetett volna.

Ezalatt (1873 elején) megjelent *Lenormant* *Lettres assyriologiques* című művének második kötete. A sok újból, a mit ez a könyv hozott, csak a következőket emelem ki: A szumir írás részben szótagírás, azonban csak az egyszerű szótagokat (egy magán- és egy mássalhangzó) és körülbelül husz összetett szótagot (mássalhangzó+magánhangzó+mássalhangzó) alkalmazták így. A többi jel tiszta ideogramm volt. A polifóniának különböző okai voltak. Miként az asszirknak, úgy a szumirknak is voltak fonetikai komplementumai, de csak nagyon ritkán s ez az oka annak, hogy a szumirt sokkal könnyebb lefordítani, mint elolvasni. A determinatívoknál néha bizonytalan, vajjon kiejtették-e. Allofónok (összetett ideogrammok, a melyek jelei változatlanul egymás mellett állnak) majdnem egy fokon vannak az egybeolvasztott ideogramokkal (a melyeknek alkatrészei egyetlen jellé vannak összeolvasztva); kiejtésük egészen más, mint az egyes alkatrészeké. A szumir szavak olvasására szótárak, glosszáriumok és kétnyelvű szövegek a segítő-eszközök. A szumir nyelvnek erősen kifejlett hangharmóniája van. A legtöbb többszótagu szónak valamennyi szótagában ugyanazok a hangzók vannak. A magánhangzók összhangzását különösen a hosszabító hangzónál és névmásoknál látjuk. A szókép-

zés mássalhangzók vagy magánhangzók hozzáfűgésztésével, a gyök megkettőzésével stb. történik. Azonban a hetedik században asszir olvasás is lábrakapott, sőt asszir idegen szavakat is találunk a legrégebb időkbeli való szumir szövegekben, csak hogy a szumir nyelv eufónikus törvényei szerint lényegesen átalakultak. A mi a szófűzést illeti, azt hiszi *Lenormant*, hogy a szumirban az agglutináció törvénye sokkal jobban van kifejlődve, mint bármely más urál-altáji nyelvben. A nyelv egyébiránt szerinte is közeli rokon a turáni nyelvekkel és pedig elsősorban a *magyarral*, *Lenormant Oppert* ellenében az *akkád* elnevezéshez ragaszkodott.

Lenormant következő műve az *Etudes accadiennes* volt. Ennél a munkájánál *Rawlinson* szivességéből fölhasználhatta a londoni ékirásmunkának negyedik kötetét, a mely csak jóval később jelent meg, s a mely tele van összefüggő kétnyelvű szövegekkel, varázslatokkal, himnuszokkal és zsoltárokkal. *Lenormant* bámulatos gyorsasággal tanulmányozta ezeket a rendkívül nehéz szövegeket, a melyekről *La magie chez les Chaldéens* című érdekes munkáját írta meg. Ebből a könyvből, a mely 1874-ben jelent meg, csak a következő két fejezet érdekel bennünket nagyobb mértékben: Az akkád nép és nyelve és A turániak Káldeában és Előzásiában. *Lenormant* kimutatja, hogy a káldusok (szumirok) és az urál-altáji népek mágiája közt óriás hasonlatosság és rokonság van. A káld

mágia nyelve akkád. Az asszir fordítást azért illesztették a szöveghez, hogy a recitálóval megértessék a tartalmat. Az amuletcilinderek közül száznál több akkád és csak három asszir. Az akkád nyelvet csodás hatásúnak hitték és pedig annál nagyobb mértékben, mennél inkább kiment a forgalomból.

A papoknál holt és tisztán vallási nyelv volt, a köznépnél pedig érthetetlen zagyvalék. Az akkád nyelv az urál-altáji nyelvcsaládban különálló csoport; sokkal több eredetiséget mutat, sem hogy az ismert csoportok valamelyikébe természetes módon bele lehetne illeszteni. Vannak egyes nyelvi és nyelvtani jellemvonásai, a melyeket eddig a különböző nyelveknél csak különválva lehetett megállapítani. A *magyarral* látszik legközelebbi rokonnak, de a mellett rokon a törökkel, a mongollal, a tunguzzal és a finnel is.

Schrader Eberhard 1872-ben *Die assyrisch-babylonischen Keilinschriften* című dolgozatában még nem foglalt határozottan állást; az *akkád* elnevezést ő is elfogadta, de a nyelvrokonságról inég nem nyilatkozott; csak annyit jelentett ki, hogy az akkád nyelv se nem indogermán, se nem semita. Következő munkájában: *Die Höllenfahrt der Istar* (1874) kifejtette, hogy a babilóniai semiták nemcsak írásukat és mitológiájukat, hanem époszukat is oly néptől vették, a mely előttük volt Babilóniában megtelepedve. *Schrader* egyuttal hozzájárult az eddig felsorolt tudósok ál-

lásponthoz, hogy az akkád nép csak urál-altáji nép lehetett.

Ezzel befejeztem a szumir kérdés története első korszakának ismertetését; de mielőtt áttérek a második korszakra, szükségesnek vélem az elsőre még egy rövid visszapillantást vetni. A mint látuk, elsősorban három tudós volt az, a kiknek a szumir nyelv és írás föltámasztását köszöni; ez a három tudós *Hincks*, *Rawlinson* és *Oppert*, a kik kutatásukban majdnem egyidejűleg és egymástól teljesen függetlenül jutottak a következő eredményre: 1. az ékirást nem a semiták találták föl; 2. annak a népnek a nyelve, a mely az ékirást föltalálta, az agglutináló, helyesebben az urál-altáji nyelvcsaládból való volt. Ebben az összes tudósok egyetértettek, azok is, a kiknek működését az előzőkben ismertettük, meg azok is, a kik az ő nyomokon folytatták a kutatást: *Edvin Norris*, *Joachim Ménant*, *George Smith* és *Delitzsch* Frigyes; habár sok föntartással, de mégis hozzájuk csatlakoztak a finn *Koskinen* és a magyar *Ujfalvy*. Valamennyien elfogadták azt az álláspontot, hogy elsősorban a magyar nyelv alkalmas arra, hogy a szumirral való összehasonlítást kiállja s emez ősrégi nyelv legközelebbi rokonának nyilvánítások. Csak aprólékos dolgokban, így a nyelv elnevezésében volt még némi eltérés, de a munka oly örvendetesen indult, hogy alapos kilátás volt rá, hogy már rövid idő alatt egészen tisztába fogják hozni ezt a kérdést. De ekkor egyszerre egy tel-

jességgel váratlan dolog történt: hallatlanul vakmerő támadást intéztek az új nyelv exisztenciája ellen. Nemcsak a nevét, hanem még az exisztenciáját is kétségbe vonták és a derék tudósok, a kik két évtizeden keresztül a szumir nép történetének és nyelvének kutatásával és rokonságának megállapításával foglalkoztak, most kénytelenek voltak tanulmányaikat abban hagyni és az ellenük intézett támadást visszaverni. Meddő korszak következett, a melyből a tudománynak kevés haszna lett és a melynek eredménye mindössze abban foglalható össze, hogy a végén a szumiristák győztek és hogy a szumir nyelv exisztenciája minden kétségen fölül bebizonyult.

Második korszak: 1874—1880.

Joseph Halévy 1874-ben kiadott egy dolgozatot, a melyben az ékírás dolgában oly nézeteknek adott kifejezést, a melyekkel merőben ellentmondott az eddigi általános fölfogásnak. Azt igyekezett bebizonyítani, hogy 1. az akkád fonetika teljesen eltér az urál-altáji nyelvek fonetikájától; 2. hogy a turáni fajok és az akkádok grammatikája homlokegyenest ellenkezik; 3. hogy az akkád szókinés és az urál-altáji népek szókinése között nincs számbavehető hasonlatosság; 4. hogy a legrégebb művészeti tárgyaknak, a melyeket Káldeában fölfedeztek, kizárólagosan semita karakterük van; 5. hogy déli Mezopotámia földrajzi nevei nem-semita lakosságnak semmi nyomát sem mutatják; 6. hogy

a szent és a profán iróknál és az eredeti okmányokban semmi nyomát sem találjuk annak, hogy Babilóniában az első birodalmat oly népfaj alapította volna meg, a mely a semita assziroktól és babilónoktól különbözött; 7. hogy a babilónok és az asszirok tradíciója az írás föltalálását nemzeti és semita műnek mondja; 8. hogy az asszir-babilóniai ábécé lényegében csak semita nyelvre alkalmazható; 9. hogy a szótagok, a melyek ékírásjelekkel fejeztetnek ki, megfelelnek az asszir szavaknak, a melyek oly eszméket adnak vissza, a melyeket ezek a jelek monogrammok minőségében ábrázolnak; 10. az ugynevezett akkád okiratokban az ékírásjelek összetétele és elrendezése egy mesterséges rendszerre vall, a mely arra való volt, hogy a szemmel megérthető legyen.

Halévy munkája természetesen nagy föltünetést keltett. Hívei nem akadtak ugyan, de az assziriológok táborában erősen készültek a támadás visszaverésére. *Lenormant* megírta *La lange primitive de la Chaldée* című könyvét, a melyben pontról pontra megcáfolta *Halévy* állításait. *Schrader*, *Delitzsch* (a ki könnyelműen vakmerő támadásról szólott) és *Oppert* folytatták *Lenormant* munkáját. Mind a négy tudós védekezésében sok közös ökoskodás van, de némely pontban el is tértek egymástól. Lássuk mindenek előtt, hogy mi közös náluk:

1. *Halévy* megróttá, hogy az ugynevezett akkád ábécének van néhány kizárólagosan semita

jele is (ת, מ, צ), ennél fogva tehát semita eredetűnek kell lennie. Erre azt felelték, hogy a betűk eredeti kiejtését nem ismerhetjük és meg lehet, hogy egészen más volt, mint a milyennek ma képzeljük. A görögök és a rómaiak is az ő nyelvük igényei szerint alakították át a föníciai ábécét.

2. *Halévy* általánosságban kimondta, hogy az asszir ábéce hangszerű karaktere szükségképpen semita eredet föltevésére vezet. Erre azt felelték neki, hogy az írás rosszul vagy éppenséggel nem illik semita nyelvhez és hogy a semita asszirok jobbnak hiányában voltak kénytelenek azt elfogadni.

3. *Halévy* száztizennégy jelt sorolt föl, a melyek olvasását eddig többnyire nem-semitának nyilvánították és a melyeket semitaként akart föltüntetni. Mindezekből *Lenormant* csak kettőt, *Schrader* csak egyet, *Oppert* pedig tizenötöt fogadott el, a mely látszólag *Halévy* fölfogásának kedvez, valósággal azonban támadásra rendkívül alkalmas.

4. *Halévy* azt állította, hogy Dél-Mezopotámiában csak semita helynevek találhatók. Mind a három ellenfele ellentmondott neki és egész lexicont állított össze a nem semita eredetű helységnevekből.

5. *Halévy* azt hitte, hogy a babilóniai papok a figuratív rendszer artikulációit az istenek és a szellemek nyelvének tekintették s ez magyarázza

meg az eufónia törvényét, a melyet a névmások és a ragok alkalmazásánál és az előző szó végzésénél szem előtt tartottak. Ezek a megjegyzések valóságos gúnyáradatot zuditottak *Halévyra*. *Oppert* példaképpen idézte a mai, figuratív jelekkel írt könyveket, például a logaritmus-táblákat. Ki-nek jutott volna valaha eszébe azon bosszankodni, mondja *Oppert*, hogy a hetedik decimália talán zavarja a hatodik által előidézett eufóniát?

A francia tudósok előtt oly szörnyűnek látszott *Halévy* támadása, hogy személyes érdeket tettek föl nála. *Lenormant* azt mondta, hogy *Halévy* semita létére a semita népek becsületéért és dicsőségéért harcol és hogy a fajpatriotizmus működik nála. *Oppert* is így nyilatkozott *Halévy* indító okairól és hozzátette, hogy ő a semitákat az ariáknál kevésbé tehetséges fajnak tartja.

1875 május 18-án bemutatta *A. de Longpérier* az Académie des Inscriptions-nak a 455 oldalra terjedő választ, a melyet *Lenormant* *Halévy* támadására írt. Könyvében különösen a következő három kérdést fejtegeti: 1. Van-e akkád nyelv? 2. Turáni nyelv-e az akkád? 3. Hagyott-e a turáni nép Káldeában nyomokat hátra? *Lenormant* mind a három kérdésre igennel felelt és állításait rendkívül sok nyelvészeti, történeti, földrajzi, néprajzi, mitológiai és mütörténeti adattal támogatta. *Lenormant* ezzel a válaszával bizonyára még sokkal nagyobb sikereket ért volna, ha, a mint ő maga mondja, *magyar* nyelvtudása nem lett volna

olyan fogyatékos és könyvében minduntalan célzást is tett arra, hogy a magyar nyelvtudósoknak lenne föladata, hogy a dologgal alaposabban és behatóbban foglalkozzanak.

A bírálatok közül, a melyek *Lenormant* könyvéről megjelentek, csupán kettőt említünk meg: *Delitzschét*, a ki némely tekintetben eltért ugyan *Lenormant* fölfogásától, de a végén kijelenti, hogy e munka után most már senki sem kételkedhetik abban, hogy a szumir nyelv az urál-altáji nyelvekkel közeli rokon. *Gelzer H.* még tovább ment; föltétlenül elfogadta *Lenormant* érvelését, kifejtette, hogy a szumir nyelv az urál-altáji nyelvcsaládnak egyik ága és *Halévy* föllépését egy tudós minősíthetetlen hóbortjának mondta.

Halévy még *Schrader* és *Oppert* válasza előtt védekezett *Lenormant* ellen. Feléletét 1875. november 26-án olvasták föl az Académie des inscriptions-ban. Mindenek előtt az ellen tiltakozott, hogy semita létére pro domo harcol; ez a föltevés annál furcsább, mert hiszen *Oppert* nem akadályozta semita vére abban, hogy a turánofil elmélet megalapítója legyen. Azután azt bizonyítgatta, hogy a szumir és az urál-altáji nyelvek rokonsága az utószócskák, a névmások és még néhány más szó hasonlatosságára szoritkozik, aztán előadta, hogy a legtöbb szóban, a melyet eddig szumirnak tartottak, tisztán asszir kifejezéseket ismert föl; hogy más szavak alig hasonlítanak ama nyelvek

szavaihoz, a melyekkel összehasonlitották; hogy még más szavaknak nincsen az az értelmük, a melyet nekik az összehasonlitás okáért adnak.

Schrader és *Oppert* is feleltek *Halévynek*; feleletükben ugyanazokat az argumentumokat hozták föl, a melyeket már *Lenormant* könyvéből ismerünk. *Oppert* még azt is kérdezte *Halévytől*, hogy mi értelme volt a titkos irásnak, ha mindjárt hozzátették a fordítást is vagy kinek számára készültek az egynyelvű történeti föliatok, hogyha csak titkos irásban készültek?

Halévy váratlan segítséget kapott a magyar *Ujfalvy* Jenőben, a ki még 1873-ban hajlandó volt a szumir nyelv turánizmusát elismerni. Még most is valóságos nyelvnek hitte ugyan a szumirt, de *Principes de phonétique dans la langue finnoise* című dolgozatában (Páris 1876) arra a meggyőződésre jutott, hogy a szumir nem rokon az urál-altáji nyelvekkel. Fölhívására *Lenormant* a *Revue de philologie et d'ethnographie*-ban hosszabb levél alakjában válaszolt. Kimutatta, hogy *Ujfalvy* ellenkezése jobbára félreértéseken alapszik; kifejtette, hogyha vannak is eltérések az akkád és a turáni nyelvek között, ezek az eltérések még sem oly lényegesek, hogy miattuk nem lehetne az akkádöt az urál-altáji nyelvek közé sorozni. Hivatkozott végül arra, hogy *Sayous* és *Hunfalvy* is osztják az ő véleményét. Azonban *Ujfalvy* e válasz után is ragaszkodott nézetéhez, a melyet megerősítettek *Budenz*, *Schott* és *Ahl-*

quist, a kik mind a hárman egybehangzóan kijelentették, hogy a szumir nem urál-altáji nyelv.

Lenormant újabb könyvében: *Etude sur quelques parties des syllabaires cunéiformes* folytatta az akkádnak az urál-altáji nyelvekkel való összehasonlítását és kimutatta, hogy az akkád nyelv valósággal existál és csak tudatlan ember tagadhatja; az ékírás föltalálójának nyelve volt, a melynek szelleme és nyelvtana teljesen elüt a semita nyelvekétől; közeli rokon Média és Szuziána nyelvével és az urál-altáji nyelvekkel való rokonsága sem vonható kétségbe. E rokonság fokára nézve még nem egyeztek meg a tudósok; teljesen az ő pártján vannak *Rawlinson* és az egész angol iskola, továbbá *Oppert*, *Gelzer*, *Eneberg*, *Müller Miksa*, *Gorresio*, az altáisták közül: *Koskinen Yrjö*, *Donner*, *Lagus*, *Hunfalvy*, *Lucien Adam* és *Sayous*. Valamivel tartózkodóbb *Schrader* és *Delitzsch*, de ezek sem tagadják a rokonságot, a melyet csak *Ahlquist*, *Budenz* és *Ujfalvy* tagadnak.

Halévy 1876. április 12-én és 21-én fölolvasást tartott az ékírás eredetéről. Elmondta benne, hogy az asszir hagyomány szerint Nebo semita isten találta fel az ékírást s aztán hosszasan fejtegette, hogy az ékírásu ábécé fonetikája az asszir nyelvnek hű tükrö és végül arra a következtetésre jutott, hogy csakis az assziro-babilonok lehettek az ékírás föltalálói. Előadását így fejezte be: Az akkadizmus, a mely valósággal gyökér és ág nélkül való élősdí növény, pusztán a hívők kegyele-

téből a tudományos eredmények rovására él; hamisítja az eredetek ismeretét, képzelt tényezőket csempész a történelembe, kézzel fogható dolgokat ismeretlen homályba utal és a régi civilizációk természetes és spontán szervezetét heterogén elemek föltevésével magyarázza. *Halévy* emez újabb dolgozatából az tűnik ki, hogy 1876-iki elmélete teljesen elűt az 1874-ikitől. *Halévy* eredetileg úgy okoskodott, hogy az ugynevezett akkád szövegek pusztá ideogrammok, azaz úgy kell azokat olvasni, mintha fonetikai asszír nyelven lettek volna írva, illetőleg, mint állítólagos asszír fordításukat; most pedig azt hitte, hogy az ideofonikus szövegek szintén asszírok ugyan, de más, ritkább szavakkal olvasandók.

Deecke V. föltétlenül hozzájárult *Halévy* fölfogásához és 1877-ben a Lit. Centralblattban azt írta, hogy az akkád rá lehetetlen nyelv benyomását teszi; turáni rokonságáról pedig egyáltalában szó sem lehet. *Gelzer* ügyesen felelt neki és *Halévy*-nek. A mi *Halévy* legújabb fölfedezését illeti, ugymond, hogy az asszírok a semita gyököket bizonyos törvények szerint kiforgatták, hogy a közönséges nép előtt érthetlenné tegyék, ez oly elmélet, a melyre még csak felelni sem érdemes. Ez az elmélet magamagát itéli el. Még keményebben bánt el *Schrader Halévyvel*, a kinek minden egyes állítását maró gunynyal és mély tudással cáfolta meg.

Ujfalvy megkérdezte *Halévytől*, vajjon

Schrader és *Oppert* válasza után is ragaszkodik-e álláspontjához. Erre *Halévy Ujfalvy* Revuejében két cikket közölt (1876. és 1878.), a melyben különösen *Schraderrel* és *Opperttel* foglalkozott. Azt mondta, hogy most még jobban meg van győződve, hogy az assziriológok egy pusztai írást nyelvnek vesznek. Az akkád vagy szumir szövegek valósággal asszir szövegek, a melyek egy különös rendszerű ideografizmussal vannak megírva, a melyre legjobban ráillik az ideofon rendszer elnevezés.

Halévy az akkádnyelvi nyelvvel való rokonsága ellen különösen a hangzókból és másalhangzókból való szegénységet hozta fel. Erre a kifogásra *Sayce* válaszolt *Accadian phonology* című munkájában; kimutatta benne, hogy ez a hiány csak látszólagos és csak az írásban észlelhető és hogy a valódi nyelvben az *a*, *e*, *i*, és *u* magánhangzók kivül voltak még más magánhangzók is, így különösen *ö* és *ü*. Azonban *Sayce* még a másalhangzóknál is többféle kiejtést állapított meg. Kutatásának eredménye az volt, hogy a szumir nyelv, a melynek létezése kétséget sem szenved, az urál-altáji nyelvcsaládnak egyik tagja. Erre a fontos műre egyébiránt még vissza fogunk térni a harmadik korszak ismertetésénél.

Oppert minden alkalmat fölhasznál, hogy nézetét előadja és megvédelmezze. Kifejtette, hogy vallási okokból hiába igyekeznek azt állítani, hogy az ékirást semiták találták föl. *Halévynak* ezt a badarságát alaposan megcáfolta *Hammurábi* ki-

rálynak kétnyelvű fölirata, a melynek mind a két hasábján ez a név egyformán van írva. *Halévy* nem tud egyetlen olyan nyelvet mutatni, a melyet ugyanazzal az írással két különböző módon irtak, a melyek közül az egyik a hangot fejezte ki, a másik pedig önkényesen választott jelekkel eltitkolta azt. *Oppert* ebben a polémiájában használta először a *szemimánia* kifejezést.

Hommel Frigyes 1877. szeptember 28-án fölolvasást tartott a szumir kutatás legújabb eredményeiről. *Hommel* sok hasonlatosságot lát a szumir nyelv és a finn-tatár nyelvek között, de nem meri állítani, hogy a szumir e nyelvek valamelyikének anyja, mert egyiküknél sem lehet néhány századnál tovább visszamenni és a szumir abból az ősrégi korszakból az egyetlen nyelv, a melyet ismerünk. Másrészt igen nevezetes eltérések vannak a szumir és az urál-altáji nyelvek szerkezetében, a melyek kialakulására, a turáni nyelvek gyors átalakulása mellett is, évezredek sem látszanak elégségeseknek.

Halévy 1878. szeptember 27-én és október 11-én az Académie des Inscriptionsban fölolvasást tartott a babilóniai civilizáció eredetéről, november 29-én az ékjelekkel irt nyelv semita karakteréről és 1879 január 24-én és 31-én, március 14-én és 28-án és április 4-én Asszurbanipál tábláiról. 1879 április 18-án igen izgalmas vitatkozás volt a Société Asiatiqueban *Halévy* és *Lenormant* között. Az utóbbi a Journal Asiatiqueban

feldolgozott egy a napistenhez intézett kétnyelvű himnusz. *Halévy* ebből az alkalomból újra kifejtette a szumir nyelv létezése iránt való kétséget és kijelentette, hogy a szumirnak vélt verzió az asszirok által mesterségesen kombináltrejtettírás. Példaképpen két szavat hozott föl, a melyet *Lenormant* akkádnek állított, míg ő semitának tartotta. *Lenormant* válaszában konstatálta, hogy *Halévy* az akkádöt már most maga is nyelvnek, habár mesterséges nyelvnek hiszi, innen pedig nincs már messzire az asszirológok álláspontjáig, a kik könnyen bebizonyíthatják neki, hogy ez a nyelv valósággal élt és a kiknek álláspontját előbb-utóbb ő is kénytelen lesz elfogadni.

Ekkor (1879.) jelent meg *Haupt* Pálnak első munkája: *Die sumerischen Familiengesetze*. A könyvnek számos hibája van; így már a cím sem felel meg tartalmának, mert csak egy szumir családi törvényről van benne szó; aztán „egyetlen helyes fordítás“-nak mondja, holott utána egy még helyesebb következett. De másrészt el kell ismerni, hogy *Haupt* mutatta meg legelőször teljes tudományos szigorúsággal, miképpen kell egy szumir, illetőleg kétnyelvű szöveggel bánni. A szabályok, a melyeket fölállított, beváltak s a ki komolyan kutatja a szumir nyelvet, kénytelen azokat figyelembe venni. Munkája végén arra a meggyőződésre jut, hogy a szumir nyelv nem az urál-altáji nyelvcsaládból való. Könyvéről bírálatakat irtak *Hommel*, *Oppert* és *Halévy*; az utóbbi

elismeréssel nyilatkozott a mű asszír részéről, a szumir részt magától értőleg elvetette.

Ha már most visszapillantást vetünk a szumir kérdés történetének második korszakára, úgy azt látjuk, hogy az elsónél sokkal meddőbb volt. Igaz ugyan, hogy *Halévy* azzal a nézetével, hogy az akkád vagy szumir nem nyelv, hanem csak az asszír nyelv írásának egy másik módja, még egészen egyedül állott, de az, hogy eddig hivei nem akadtak, még nem jelentette a szumiristák diadálát. Az utóbbiak védekező álláspontra voltak kénytelenek helyezkedni és azt az egyet meg kell adni, hogy kivétel nélkül valamennyien a legnagyobb szívóssággal ragaszkodtak ahhoz a tételükhöz, hogy a szumir valódi nyelv volt, a mely minden tekintetben különbözött az asszirtól. Közöttük már csak a nyelv elnevezése körül forgott a vita, a melyben végül *Oppert* győzött, a ki nagy tudományos apparátussal és éles elmével bebizonyította, hogy az ujonnan fölfedezett nyelvet csakis *szumir*-nak lehet elnevezni s ettől fogva mindinkább háttérbe szorul az *akkád* elnevezés és már csak *szumir* nyelvről és nemzetről volt szó. Vitakoztak ebben a második korszakban a szumir nyelv rokonsági viszonyairól is, de ezen a téren *Halévy* batározottan győzött, mert az az elmélete, hogy a szumirnak és a turáninak semmi köze sincs egymáshoz, mindinkább elterjedt és megerősödött, úgy, hogy a harmadik korszakban, *Lenormant* kivételével, senki sem foglal-

kozott többé ezzel a rokonsággal és ezt a kérdést jóformán letárgyaltnak tekintették. A mi főadatunk lesz a következő fejezetekben a második és harmadik korszak szumirológjainak nagy tévedését kideríteni, állításaikat pontról-pontra, lépésről-lépésre megcáfolni és ennek ellenében megmutatni, hogy a szumir nyelvnek kizárólagosan csakis az urál-altáji nyelvcsaládban van helye. Ezen az alapon kell ezt a tudományt tovább fejleszteni; minden más alap csak újabb tévedésekre vezethet.

Harmadik korszak : 1880-tól napjainkig.

1880 novemberben megjelent *Haupt*-nak egy dolgozata a szumir nyelvnek egy új dialektusáról. Erre vonatkozólag meg kell előbb jegyeznünk, hogy *Rawlinson* és *Norris* Edwin már 1866-ban három különböző szumir tájszólást véltek megkülönböztethetni. *Sayce* 1874-ben kifejtette, hogy az akkádon kívül van még egy rokon ó-babilóniai nyelv is; később (1878-ban) ezt a tájszólást az *asszonyok nyelvének* nevezte el és ethnológiai analógiaként fölhozta a karaibokat és a grönlandiakat. *Lenormant* 1877-ben azt mondta, hogy az *eme-szál* szó külön nyelvet jelent, a mely az akkáddal közeli rokon vagy ennek egy tájszólása, később pedig (1878-ban) azt mondta, hogy kétségtelen, hogy az akkádnak különböző dialektusai voltak; a lexikális táblákon gyakran fordulnak

elő szavak, a melyek fonetikai sajátosságok által különböznek a tulajdonképpeni akkád szavaktól. Ugy látszik, — mondja *Lenormant*, — hogy ez a tájszólás az asszonyok nyelve, de meglehet, hogy más értelme is van, mert egyelőre csak a nyelvnek megfelelő ideogrammot ismerjük. *Pinches* 1878 végén fölfedezte, hogy bizonyos szójajstromok dialektikai sajátosságokat tüntetnek föl, sőt egész szövegek ebben a tájszólásban vannak írva. *Haupt* már most alaposan ismertette ezeket a sajátosságokat és ebben a tájszólásban írt több összefüggő szöveget magyarázatokkal látott el. *Haupt* azt hitte, hogy az új dialektus az igazi szumir és hogy a földialektus, a melyet eddig szumirnak hitt, talán az akkád. Ebben a véleményében támogatták *Lenormant*, *Hommel* és *Pinches*. *Lenormant* azt ajánlotta, hogy az *eme-szál*-t így fordítsák: alsó nyelv, azaz déli nyelv.

Az *eme-szál* körül, illetőleg a szumir tájszólások körül ezután hosszú vita fejlődött. *Delitzsch* *Wo lag das Paradies?* című munkájában azt a nézetét fejezte ki, hogy *eme-ku* (ku = nagy) a nagyok, az urak nyelve, *eme-szál* pedig a szolgák nyelve. *Haupt* *Der keilinschriftliche Sinfuthbericht* (1881) című dolgozatában a két tájszólás eltéréseit fejtegette; ugyanebben az esztendőben jelent meg szumir nyelvtana, a melyben megtartotta az *akkád* és *szumir* megkülönböztető kifejezéseket. *Hommel* *Die semitischen Völker*

und Sprachen című könyvében (1883) kimutatni igyekezett, hogy a szumir a földialektus, az *eme-szál* pedig akkád. *Hommel* okoskodását elfogadta *Bezold*, *Delitzsch* és majdnem valamennyi többi assziriológ; ellene csak *Pinches* és *Haupt* foglaltak állást.

Ezalatt egy új francia expedíció Dél-Babilóniában új és rendkívül fontos fölfedezéseket tett. *Ernest de Sarzec* baszórói francia alkonzul vezetésével a hetvenes évek végén föl kezdték ásni a tellői romdombot és nemcsak ősrégi palotákat és templomokat tártak föl, hanem rendkívül sok régiséget, szobrot, föliratos cilindert stb. is találtak. Az utóbbiak Gudeától, szirburlai (szirgullai) patézitól (papkirálytól) eredtek. *De Sarzec*-nak páratlan diszszel kiállított művéből: *Découvertes en Chaldée* 1884-ben jelent meg az első füzet, de még ma sem jelent meg teljesen. A tellői föliratok mind rendkívül régiek, többnyire hat-hétezer évesek és kivétel nélkül szumir nyelven vannak írva. Megfejtésük körül, a mely nagyon sok nehézséggel jár, nagy érdemeket szereztek: *Arthur Amiaud*, *Oppert*, *Jensen*, és *Zimmern*.

És mit szökött mind ehhez *Halévy*? 1882 április 28-ikán az Académie des Inscriptionsban fölolvasást tartott a szumir-akkád kérdéőről, a melyre *Oppert* megjegyzéseket tett. *Halévy* július 12-ikén és 21-ikén fölolvasott *De Sarzec* leleteiről s azt bizonyította, hogy Szumir és Akkád egyszerűen két régi babilóniai város, a legrégebb

babiloniai dinasztia fővárosai; Szumir nevű tartomány sohasem exisztált, annál kevésbbé szumir nyelv. A babiloniai királyok Szumir és Akkád királyának nevezték magukat, miként a szúzai királyok Asán és Susán királyának mondták magukat.

A Société Asiatiqueben is szóba kerültek a tellói fölíratok. *Oppert* természetesen semita előtti időből valóknak tartotta azokat, a mit *Halévy* épp oly természetesen tagadott s azt mondta, hogy a tellói szobroknak határozottan semita karakterük van, hogy a fölíratokban vannak szavak, a melyeknek semita eredete kétségbevonhatatlan stb. 1883-ban jelent meg *Halévy* főműve: *Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peuples sémitiques*; nem terjeszkedhetünk ki e munkának minden egyes részletére, de tartalmát főbb vonásaiban a következőkben ismertetjük: A babiloniai művészet egységes, a mi lehetetlen lett volna, ha két különböző népfaj lakott volna Babilóniában; a szumir és akkád pusztán földrajzi kifejezés, a mely alföldit és felföldit jelent és a melynek semmi ethnikai jelentősége sincs; az ugynevezett akkád fölíratok szerzői ugyanabból a népfajból valók, mint azok, a kik az asszir fölíratokat készítették; ezek az írást nemzeti istenségeik művének tekintették és az eredeti hieroglifot szent ereklyének hitték, a melyet hagyományában érintetlenül kellett föntartani; a babilonoknak ez az egységessége kizárja

azt a lehetőséget, hogy az ugynevezett akkád okiratokban nem-semita nyelv kifejezését lássuk; csak mesterséges jelekről van szó, a melyek nem fejeznek ki valódi nyelvet. *Halévy* tehát kétségtelennek tartja, hogy az ugynevezett szumir vagy akkád szövegek csak szövegezés dolgában különböznek a semita asszir szövegektől, a melyeknél a hieroglifizmus a legnagyobb mértékben párosul a talánynyal és a szójátékkal, a melyet a népszellem annyira szeret. Ugyanily jelenségeket látunk a bibliában, a szíriai gnosztikusoknál és különösen a talmudban. A talmudisták egész rendszert állapítottak meg, a mely hasonlít az asszirok hieratikai rendszeréhez. *Halévy* azt hiszi, hogy az ékírás szigillográfiai jelekből keletkezett, a melyeket ősidőktől fogva használtak Babilóniában. Azt, hogy a hieratikai rendszer mellett a fonetikai is megmaradt, *Halévy* abból magyarázza ki, hogy az ékírás-szótagok mindig megtartották eredeti ideográfiai jelentőségüket; az asszir írók rutinból vagy babonából vagy talán hiúságból nemcsak a régi jeleket vették át, hanem minden alkalommal újakat is gyártottak. Ezzel, — így fejezi be *Halévy* könyvét, — elenyészik az utolsó hallucináció, a melyet a tizenkilencedik század tudományának szumir-akkád agyréme harminc esztendő óta szemünk elé varázsol.

Az első tudós, a ki föltétlenül hozzájárult *Halévy* elméletéhez, *Guyard* volt, a ki *La question suméro-accadienne* (1882) című könyvében ki-

fejtette, hogy az ékírásu hangértékek nagy része elavult vagy használatból kiment asszir szavakra vezethető vissza, vagy olyanokra, a melyeket a szövegekben még nem találtak meg, vagy végre olyanokra, a melyeket egyszerűen félreértének. Az akkád írás nem egyéb, mint az asszir írásnak hieratikai rendszere. Minden hieratikai módon írt szöveget betűzni lehetett s ez a betűzés volt az, a mit az assziriológok akkádnak vagy szumirnak neveztek el. Az asszirok ezt a mondatot: házról-házra mennek, így olvashatták: isztu biti ana biti ittanaplakkatu; de jelenként elfogadott szótag-értékükkel így is olvashatták: e-ta e-a-su in-pal-pal-e-ne. Ez ugyanaz, mintha ezt a kémiai formulát: H_2O nem így akarná a francia ember kifejezni: *composé d'hydrogène et d'oxygène, eau*, hanem csak így: *ache-deux-o*. A sajátyszerű hieratikai rendszerekben még nagyon sok dolog nincs ugyan kiderítve és számos hieratikai jelnél még meg kell ugyan állapítani az asszir eredetet, de azért mégis bizonyos, hogy szumir vagy akkád nyelv nem létezett.

Guyard elméletéről *Oppert* azt mondta, hogy egyetlen assziriológ sem fogadja el. *Babelon* az *Annales de philosophie chrétienne*-ben (1882) abban igazat ad *Halévy*-nek, hogy az Eufrát és Tigris között nem exisztált nagy turáni birodalom, mert a turáni népek barbárok voltak, a kik Isten ostoraként azért jöttek, hogy más népfajok művét elrombolják; ez azonban nem elegendő ok arra

a föltevésre, hogy az országban sohasem laktak nem-semita népek. A szumir nyelv a babilóniai birodalom végeig, bár mint holt nyelv, használatban volt és az emberek úgy gyakorolták az asszír-ból szumirba való fordítást, a hogyan ma a franciából latinba való fordítást gyakorolják. *Schrader* is *Zur Frage nach dem Ursprunge der alt-babylonischen Kultur* című fölolvasásában annyiban igazat ad *Halévy*-nak, a mennyiben kifogása az akkád nyelv turánizmusa ellen irányult. Máskülönben azonban föntartotta valamennyi régebbi állítását. Kimutatta, hogy *Halévy* és *Guyard* rosszul értelmezik a példaképpen fölhozott szavakat. *Schrader* dolgozatának végén arra a meggyőződésre jutott, hogy bárkitől vették is a babilonok kulturájukat, az bizonyos, hogy ez a nép nem volt semita nép.

Henri Pognon, a ki még 1883-ban kijelentette, hogy *Halévy* argumentumainak legnagyobb része figyelmet sem érdemel, most egyszerre hozzá pártolt át. Már 1884-ben egy dolgozatában azt igyekezett kimutatni, hogy az ugynevezett akkád a papok által használt elferdített papi irás volt.

Guyard egy újabb dolgozatában újabb tényeket hozott föl *Halévy* elméletének megalapítására. Ez a tudós, az egyetlen, a ki *Halévy* hóbortját tudományos szimben igyekezett feltüntetni, kevéssel e dolgozatának megjelenése után meghalt. Kivüle maga *Halévy* is felelt *Schrader*-nek,

de ez a dolgozata semmi figyelemreméltót sem tartalmaz.

1883-ban jelent meg *Halévy*-nak *Aperçu grammatical de l'allographie assyro-babylonienne* című munkája, az első és az egyetlen, a melyben elméletét rendszeresen összefoglalja. Ebben a művében kifejti, hogy az asszirok és a babilonok semita nyelvét az ékirásu szövegekben két különböző rendszer szerint látjuk kifejezve: a közönséges nép rendszere és a hieratikai vagy papi rendszer szerint. A népies rendszer igazi kiejtésük szerint írja le a szavakat, míg a hieratikai rendszer ideogramokkal vagy fonogramokkal, vagy mindakettőnek kombinálásával dolgozik. Ez az írásmód az olvasónak inkább intelligenciájához, semmint füléhez fordul. Ha a hieratikai módon csoportosított jeleket fonetice olvassuk, úgy csak ritkán adják vissza a szavak sértetlen formáját, a melyeket ki akarnak fejezni; ezek többnyire oly sajtászerű formák mögé rejtőznek, hogy az assziriológok legnagyobb része nem-semita nyelvet vélt benne fölfedezni, a melyet akkád-nak vagy szumirnak nevezett el. De mihelyt az eredeti szövegeket behatóbban tanulmányozzuk, úgy azonnal rájövünk, hogy nem idegen nyelvről, hanem a szövegezésnek egy különös rendszeréről van szó, a melyben lehetnek ugyan helyesirási eltérések, a melynek alapja azonban csakis az assziri és babilóniai semiták nyelve lehetett. A jel ideogrammatikai minőségében nemcsak a tárgyat

jelöli meg, a melynek képét adja, hanem az összes többi tárgyakat is, a melyek a föltaláló fölfogása szerint valami analógia által hozzá sorakoznak. Az ékirásu jel tehát egyszerre több tárgyat jelöl meg s így lényegében poliszém. A jel mint fonogramm vagy foném is több értékkel bír s így lényegében polifon. A fonémokat akrológiai uton nyerjük. Így a franciában a hal (poisson) képe a homofónia törvénye szerint mérget (poison) és italt (boisson) is jelenthet; továbbá a *pois*, *poi* és *boi* fonémeket is leszármaztathatjuk belőle. A hieratikai fonémok, a melyek betűzéseket ábrázolnak, a mi *á*, *bé*, *cé* betűneveinkhez hasonlíthatók, a melyek szintén sohasem alkottak valódi szavakat. Miként a jeleknek, a melyeknek olvasását megjelölik, ezeknek a fonémoknak is, akár ideogrammok által, akár fonogrammok által fejeztetnek ki, természetesen nominális vagy verbálnominális karakterük van. Hogy verbális jelentőséget kapjanak, külön jeleket kell hozzájuk függeszteni, a melyek a személyeket, az időket és a módokat fejezik ki. Ezek a fonémok asszir gyökökre mennek vissza, a melyek többé-kevésbbé megrövidítve vagy átalakítva látszanak lenni. Az összes asszir szavaknak hieratikai módon való írására az egyszerű jelek poliszémiájuk és polifóniájuk mellett sem voltak elegendők s az írók kénytelenek voltak más-más írásmódokhoz is folyamodni, így a parafrázishoz (pl. *arállu*, alvilág, hieratikai írással: *e-kur-be*, a halál birodalmának háza), a for-

ditáshoz (pl. *Nabu-kudur-uszur*, Nabukodonózor, hieratikai írással: *An-pa sá-du sis*, Nabu oltalmazza meg a határokat), az átíráshoz (többnyire oly tulajdonneveknél, a melyeket nem lehet lefordítani, pl. *Hás-Hamer*, férfinév, a melyet mind a két írással egyformán irtak), a holofrázishoz (pl. *karáru*, fordítani, környékezni, megoltalmazni, hieratikai írással: *kar*), a homofóniához (oly szavaknál, a melyek hasonlóan hangzanak, pl. *sattu*, óra és idő, hieratikai írással: *mu*, óra, idő; vagy: *balathu*, élet, *bamathu*, magasság, hieratikai írással: *ti*, élet, magasság), a talányhoz, és pedig az egyszerűhöz, a melynél a szótagok rendjét az írásban megtartották (pl. (*mart*) *mar-rati*, a tenger országa, nyugot, hieratikai írással: *mar-tu*, a (nap)-lemeretelnek lakása), és az anagrammhoz (pl. *kibil*, tűz, hieratikai írással: *bil-gi-gi-bil*, égő nád). Minthogy a hieratikai rendszer az Eufrát vidékének nagy részén el volt terjedve, ennél fogva több helyi változásnak volt alávetve, de ez idő szerint csak három stílfajt különböztetünk meg, ezek: a *mezopotámiai* stílus, az asszíriai és babilóniai hieratikai emlékek közönséges stílusa; a *babilóniai* stílus, a melyet magában Babilonban használtak; és a *dél-nyugoti* stílus, a melyet elamitának is lehetne nevezni, mert többnyire Elimáisz környékén használták. *Halévy* ezt a munkáját ezekkel a szavakkal fejezi be: Századunkhoz nem volna méltó, ha olyan kérdés, a mely a legtehetségesebb emberfajok műveltségé-

nek eredetére vonatkozik, talány maradna vagy téves fogalmakra szolgáltatva alkalmat, holott a tények, a melyek földerithetnék, oly igen nagy számban jelentkeznek és oly könnyen hozzáférhetők. Kétségtelennak látszik előtte, hogy mindazok, a kik könyvét figyelemmel olvassák, meg lesznek róla győződve, hogy a szumir vagy akkád nyelv nem létezik és hogy ennélfogva ugy Babilóniában, mint egyebütt meg kell adni a semitáknak azt, a mit annyi ideig egy pusztán képzelt, sohasem létezett ethnikai elemnek tulajdonítottak.

E közben az összefüggő kétnyelvű szövegek nyelvészeti földolgozásával ujra kezdtek foglalkozni. *Jensen* Péter a londoni föliratmunkának egy fontos szövegét dolgozta föl. Ennél sokkal fontosabb könyvet adott ki *Zimmern Henrik*, (*Babylonische Busspsalmen*, 1885.) Szerinte a szumir nyelv valósággal exisztált; erre nézve a legfőbb bizonyíték az, hogy az asszirknak ideográfiái írásmódja a semitizmus produktumának semmi szín alatt sem tekinthető és elengedhetetlen föltétellé teszi a nem-semita alapot. Megcáfolhatatlan bizonyíték továbbá két vagy több tájszólásnak kétségbevonhatatlan előfordulása, a melyen *Halévy* elmélete menthetetlenül hajótörést szenved. Más kérdés az, vajjon a fönmaradt szumir szövegekben tiszta szumir vagy babilonizmussal vegyített szumir van-e előttünk. Ezt a kérdést az utóbbi értelemben kell eldönteni. A

semitizmusokkal szaturált szumir szövegek a középkori szerzetesek latin stílusával hasonlíthatók össze. A mi föladatunk, hogy az asszír szerzetesi szumirból filológiai alapelvek szerint kifejtsük a cicerói szumirt. A tájbeszéd dolgában *Zimmern Hommel* és *Delitzsch* véleményéhez csatlakozott s egy régibb szumir s egy fiatalabb akkád tájzólást különböztetett meg. A szumir nép történetére, a semitákkal való együttélésére, kivésésének idejére nem terjeszkedett ki, minthogy erre nézve még nagyon kevés adat áll a tudósok rendelkezésére. E kérdések előbbrevitelét a tellői emlékek közzétételétől remélte.

Hommel két dolgozatával (*Die Sumero-Akkadier, ein ural-altaisches Volk* és *Die sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse*, 1884.) arra vállalkozott, hogy a szumirológiát új ösvényre terelje. Ezekben a műveiben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a szumir és a turk nyelvek között nagyon közeli rokonság áll fönn. Távlabbi rokonság mutatható ki a szumir és a régi alaród nyelvek, különösen a méd nyelv között, a melyek viszont a georgiai nyelvvel rokonok; kimutatható továbbá a rokonság a szúzai vagy elamita nyelvvel; ide tartozott valószínűleg a hetita is. Az alaród csoportnak legnyugatibb ága a baszk volt s ehhez tartozott az etruszk és a ligur, Görögország legrégebb lakosságának nyelve, úgy, hogy az alaród lakosságának szakadatlan láncolatát állapíthatjuk meg a

Kaukázus déli részétől Közép- és Dél-Európán át egészen Spanyolországig.

Erre az előadásra *Zimmern* azt felelte, hogy úgy látszik neki, mintha *Hommel* elve kedvéért sokszor erőszakot tenne a szumiron. Abban a kérdésben, vajjon a szumir közelebbi vagy távolabbi rokonságban van-e a török-tatár nyelvekkel, még korai volna a döntés és a szumir nyelv hovátartozása megállapításának rossz szolgálatot tesznek azok, a kik elhamarkodva osztják be az egyik vagy másik nyelvcsaládba. Az alaktan még leginkább nyujtana némileg biztos alapot, de a hangtan és a szókincs még annyi sötét pontot mutat, hogy a további összehasonlítás szempontjából nem nyujt szolid alapot.

Még keményebben bánt el *Hommel*-lel *Delitzsch*, a ki nem győződött még a szumirnak a török-tatár nyelvekkel való rokonságáról, annál kevésbbé, mert szerinte *Hommel* sok be nem bizonyított, sőt téves dolgot is állított. *Hommel* a hetita nyelvet, a melyből mindössze csak néhány tulajdonnév ismeretes, mégis a nagy alaród nyelvcsaládba sorozza be, mert e tulajdonnevek közül néhányhoz az asszir szövegekben *s* betűt függesztettek; ez már kissé sok; valamint pusztá képzelődés az az állítás is, hogy ha majd egykor meg fogják fejteni a hetita föliratokat, úgy bizonyára meg fogják állapítani, hogy a hetita a georgiai-val közeli rokon. *Delitzsch* végül kijelentette, hogy a szumir-török-tatár szóösszehasonlítás terén

nem követheti tovább *Hommel*-t, a kinek állításai nem bírnak bizonyító erővel, de másrészt ismeri róla, hogy föltevésai merészségük mellett is sok hasznosat és érdekeset tartalmaznak.

Delitzsch-nek ez a kritikája csak bevezetésül szolgált arra, hogy teljesen átpártoljon az anti-sumiristákhoz. *Zimmern*-nek *Babylonische Busspsalmen* című művéhez megjegyzéseket fűzött, a melyekben nagyon meleg szavakkal emlékezett meg *Halévy*-nak a sumir-akkád kérdés tisztázása körül szerzett érdemeiről. Szükségét látja annak, hogy az egész kérdést minden egyes részében előítélettől és elfogultságtól menten megvizsgálják. *De Sarzec* fölirataiban, a melyektől oly sokat várt a kérdés tisztázására nézve, nagyon csalódott s ezzel szemben a két dialektus fölfedezése csekély vigasztalást nyújtott neki. Igaz ugyan, hogy *Halévy* elmélete is sok tekintetben aggodalmat kelt, de azért mégis a legnagyobbfigyelemre méltó és leveréséhez sokkal hatalmasabb tudományos apparátus szükséges, mint a milyennel eddig harcoltak ellene.

Halévy is felelt *Hommel*-nek, *Jensen*-nek és *Zimmern*-nek s azt mondta, hogy *Hommel* könyve valószínűleg az utolsó, a melyet a turánizmus érdekében irtak. *Hommel* — ugymond — összehasonlításaiban csupán a török nyelvekre szorítkozik, de a tudományosság látszata mellett is azonnal látjuk, hogy nem ismeri ezeket a nyelveket s az egyetlen, a mit bebizonyítania sikerült,

az, hogy még a török nyelvről sincsen fogalma. Szótárában eddig mindössze hat szó hasonlóságát tudta kimutatni; szótár segítségével bármely európai nyelvvel tizszer annyi hasonlóságot tudna összehozni. Akármit mondjanak, — folytatja *Halévy*, — az az egy föltétlenül bizonyos, hogy az abszolút akkádizmus meghalt. Az új-akkádizmus, a mely arra szoritkozik, hogy a szumirnak mint történelemelőtti nyelvnek existenciáját állítja, szintén meg fog szünni, mihelyt a tudósok a következő két dolgról meggyőződtek: 1. hogy a legrégebb szumir szövegek épp úgy tele vannak semita szójátékokkal és fordulatokkal, miként a legifjabb szövegek; 2. hogy az ábécé alaphangjai asszir szavakon alapulnak. Egy szóval: a tiszta akkád vagy szumir nonsense; sehol sem található, mert sehol sem létezett.

Hommel-nek török elméletét négy tudós utasította vissza többé-kevésbé udvarias formában. Könnyen érthető, hogy *Hommel* ezzel az eredménnyel nem volt megelegedve. Ellenfeleinek viselkedését rosszindulatukkal magyarázta meg, mert gyengeségük tudatában érezték, hogy képtelenek nyelvészeti problémákat megoldani. *Hommel* tovább is ragaszkodott elméletéhez: a szumirnak az urál-altáji nyelvcsaládhoz való szoros hozzátartozósága immár többé nem föltevés, hanem kétségbevonhatatlan tény.

A következő esztendőök apró csatározással teltek el. Legnevezetesebb bennük, hogy *Delitzsch*

egészen *Halévy* pártjára állott. *G. Bertin* a szumir hangsulyról irt könyvet; *Amiaud de Sarzec* szövegeit igyekezett megfejteni; *Winckler* Hugó a szumir és akkád kifejezéseket világította meg történeti és földrajzi szempontból. *Halévy* is beérte azzal, hogy újabb adatokat gyűjtött elméletének kiépítéséhez. Mindezek a dolgok, az apró támadások és védekezések, a bizonyítások és cáfolgatások, egyetlen lépéssel sem vitték az ügyet előbbre. Ebből a korszakból csak *Halévynek* három bírálata érdemel nagyobb figyelmet. Az egyiket *Sayce* könyvéről (*Origin and growth of religion, London, 1887.*) írta. *Halévy* már régebben azt hangoztatta, hogy a szumirt mindig ugyanazokkal a jelekkel írják, mint az asszirt és *Sayce* erre azt felelte, hogy a latin írást is különböző népek használják és a ván írás is egészen olyan, mint az asszír. *Halévy* most azt válaszolta, hogy *Sayce* sohasem látott régi kéziratokat, a melyeknek eredetét még középszerű régészek is fölismerik. Értelmes munkás azonnal fölismer Angliában nyomtatott francia könyvet és megkülönbözteti másutt nyomtatottól. Második bírálatában *Halévy Jeremiás* Alfréd könyvével (*Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode, Lipsee, 1887.*) foglalkozott és szerzőjét az antiszumirista irány érdemes bajnokaként üdvözölte. Harmadik bírálata *Haupt* egy cikkének (*Prolegomena to a comparative assyrian grammar, 1889.*)

szólott; üdvözli *Hauptot*, hogy a szumirelles irányhoz csatlakozott, mert míg nyolc esztendő előtt a bibliát és az asszir szövegeket is szumirizálni akarta, most elismeri, hogy az összes szumir szövegek semitáktól eredhetnek.

Eközben azonban jelentékenyen szaporodtak a szumir nyelv tanulmányozására szolgáló segédeszközök, a melyeket a tudósok siettek fölhasználni. Ilyen volt mindenek előtt *Strassmaier N. J.*-nek *Alphabetisches Verzeichniss der assyrischen und akkadischen Wörter* (Lipscse, 1886.), a mely az asszir és szumir szókinszre nézve sokáig az egyetlen hasznavehető könyv volt. De még ennél is sokkal fontosabb volt *Brünnow* Rudolfnak műve: *A classified list of all simple and compound cuneiform ideographs* (Leiden, 1887—1889., aztán 1897.), a mely 14.487 hangértéknek, ideogrammnak, szónak és szóösszetételnek értelmét közli. Mindegyik tételhez példák vannak fűzve az addig ismert kétnyelvű ékírásirodalomból. Ez a mű messze tulszárnyalta összes elődjeit és még sokáig nélkülözhetetlen lesz minden assziriológusnak.

Brünnow könyvéről többek közt *Bezold* irt bírálatot, a ki ez alkalommal igen nevezetes kérdésünkben jóformán döntő fölfedezést tett. A brit muzeumnak egy asszir agyagtáblácskáján megtalálta ugyanis ezt a kifejezést: *szumir nyelv* s ezzel teljesen értékét veszítette *Halévy*-nak az az okoskodása, hogy ha a szumir nyelv valósággal

létezett volna, úgy az agyagtáblákon találkozni kellene e nyelv elnevezésével.

Lássuk már most, mit mond *Delitzsch* *Assyrische Grammatik* (Berlin, 1889.) című művében, a melyben annyira közeledett *Halévy* elméletéhez. *Delitzsch* a szótagértékekből indult ki, a melyek közül harmincnégynek semita eredete bizonyítottnak vehető, míg a többi hetvenkettőnél ugyanezt majdnem be lehet bizonyítani. Az írás meglehetősen pontosan adja vissza a semita-babilóniai nyelvnek hangállományát és az írás szumir eredete ellen szól az a körülmény, hogy az állítólagos szumir írásfőtalálók nyelve épp úgy, mint a babilóniai semiták nyelve *h, j, v*, továbbá *ai, au* és *o* nélkül szükölködött. Számos szumir szónak sokféle jelentősége mesterséges és pedig semita okoskodásra vall. Az ugynevezett kétnyelvű szövegek tehát nem egyebek, mint kétféle írásu semita szövegek: a művésziiesen kiesztelt és elmésen fejlesztett, de mindig talányszerű szent ideográfiai papi irással és a közönséges szótag-irással. Az ideogrammsoportok semita szavaknak ideográfiai átírásai, a melyeket semiták találtak ki; a gyásznak a fej betakarásával, a nagy gyásznak a ruha eltépésével való szimbolikus kifejezése magán hordja a semita eredetet s így az összes ideogrammsoportok semita szavaknak hol elmés, hol felületes, néha csak játszó, sőt sokszor teljesen értelmetlen átírásai. A szótárakban foglalt ideogrammok mellé adott glosszák még alapos

tanulmányozást igényelnek, de többnyire az írásjelek olvasásának módját tartalmazzák; néhány glossza értelme még rejtélyes, de mások világosan semita szavakká fejlődtek ki és mentül tovább haladnak a tudósok asszir ismereteikben, annál több glossza semita eredetét fogják kideríteni. Az ugynevezett szumir összefüggő szövegek (várázslatok, himnuszok stb.) semita kezekben mentek keresztül és szinte elképzelhetetlen, hogy az asszir nyelv mellett még egy másik is, a szumir, évezredekig keresztül fennállott volna. A szumir nyelv nyelvtani formái is sok aggodalomra adnak okot. A szumir nyelvtan minduntalan emlékeztet a babilóniai semita nyelvtanra: a szumir sűrűn használja a status constructusnak igazi semita mekanizmusát, ugyanazokat az időket különbözteti meg, mint az asszir, igéjének van egy *su-* és egy *ta-an-*törzse, *-es* határozó végzése fedeződik az asszirrall. Csodálatos, hogy a babilonok oly alaposan minden apróságig tájékozva voltak a szumir nyelvről. Sokkal valószínűbb, hogy a lajstromok, a melyeken az ugynevezett szumirképző elemeknek oly alapos elemzésével találkozunk, inkább grafikai céloknak szolgáltak, azaz megmutatták, milyen értelmet kaptak össze a sokszéri szótagokkal és szótagösszetételekkel, a melyeket a semita formák ideográfiai átírásánál alkalmaztak. Mindamellett nem tagadja azonban *Delitzsch*, hogy még nagyon sok talány vár a megoldásra, habár egy sem olyan, a mely a szu-

mirizmus ellenfeleinek okoskodását meg tudná dönteni. A semita babilóniaknak igazuk volt; a mikor Nebo istenüket vallották irásuk föltalálójának s az a körülmény, hogy soha és sehol sem tettek említést szumir-akkád népről, csak azt bizonyítja, hogy ez a nép egyáltalában nem is exisztált.

A föntebbiekből látható, hogy *Delitzsch* teljesen és minden föntartás nélkül átpártolt *Halévy* elméletéhez, a minek az lett legelső következése, hogy *Delitzsch*, a ki eddig a lipcsei egyetemen évek óta fölolvasásokat tartott a szumirnyelvről és nyelvtanról, most megszüntette előadását oly nyelvről, a mely szerinte nem exisztált és így történt, hogy a fiatalabb nemzedék is vagy antiszumirista lett, vagy pedig erről a kérdérről egyáltalában nem nyilatkozott. Azonban a régibb szaktudósoknál is nagy föltűnést keltett a dolog. *Sayce* a nyelvtudomány nevében tiltakozott *Delitzsch* rendszere ellen s azt mondta, hogy *Delitzsch* azzal a kórságával, hogy mindent semita-gyökökre akar visszavezetni, nagyon ártott jó hirnevének. *Sayce* végül azt a tanácsot adta a tudósoknak, hogy ha az asszir filológiát előbbre akarják vinni, úgy rázzák le magukról a rabbinista tendenciát és fogadják el a nyelvtudomány rendszerét és eredményeit. *Schrader* azt mondta az asszir nyelvtanról irt bírálatában, hogy *Delitzsch* fejtegetése egyáltalában nem győzte meg a tudósokat arról, hogy az a mód, a melyet az

írástalányok megmagyarázásánál követett, célhoz tudna vezetni s a könyv megjelenése után is egészen bizonyos marad, hogy az ékirást nem-semita nép találta föl. *Bezold* kifejtette, hogy *Delitzsch* állításai éppen csak arra alkalmasak, hogy nem-semita nyelv föltevését még jobban megerősítsék. *Haupt* azt a reményét fejezte ki, hogy *Delitzsch* nemsokára ki fog ábrándulni téves gondolkodásából. Később látni fogjuk, hogy *Haupt*-nak ez a reménye a legnagyobb mértékben beteljesedett. *Oppert* is pillanatnyi és muló tévedésnek mondta *Delitzsch* elpártolását.

Jensen 1890-ben igen érdekes könyvet irt a babilóniaknak a világ keletkezéséről és beosztásáról vallott nézeteiről (*Die Kosmologie der Babylonier*, Strassburg, 1890.), a melyben a kozmikus tárgyaknak és fogalmaknak megfelelő asszir szavak mellé a megfelelő szumir szavakat is tette. *Halévy* részletesen ismertette ezt a könyvet s kimutatni igyekezett, hogy az állítólagos szumir elem csak azok előtt létezik, a kik a hagyományt, még ha esztelen is, többre becsülik az eredménynél, a mely észszerü okokra és részrehajlatlan, önkényességtől ment vizsgálatra támaszkodik.

Ebből az időből *Halévy* tanának még két hívéről kell megemlékeznünk. Az egyik *J. F. McCurdy*, a ki 1891-ben a *Presbyterian and reformed Review*-ban azt a meggyőződését fejezte ki, hogy az ékirás semita találmány, a másik *Jäger*

Márton, a ki kijelentette, hogy minden tekintetben egyetért *Halévy* nézeteivel, a melyek megállnak a tudomány ítélőszéke előtt.

Rátérünk már most egy munkára, a mely egyszerre és alaposan véget vetett az antiszumerizmus hóbortjának. Ez a hóbort elérte immár virágzásának delelő pontját és már attól lehetett félni, hogy magával ragadja az egész tudományos világot s korunk szégyenére oly elméletet csempész be a tudományba, a mely elejétől végig jóformán első látására tarthatatlan volt. Legfőbb ideje volt tehát, hogy egyszersmindenkorra végezzenek vele. Samassumukin királynak, Asszurbanipál testvérének föliratai közt találtak egy kétnyelvűt is. *Lehmann*-nak ez a dolog annyira föltűnt, hogy érdemesnek tartotta a kérdést még egyszer alaposan megvizsgálni s vizsgálatának eredményéről terjedelmes munkát írni. Könyvében mindenekelőtt röviden elmondta, hogy mi okozta az ékírás nem-semita eredetének föltevését s azután sorra megcáfolta a szumer nyelv exisztenciája ellen fölhozott argumentumokat. Arra a kérdésre, vajjon elképzelhetetlen-e nem-semita nép- és nyelvelennek létezése, *Lehmann* határozottan nemmel felelt. Okai a következők:

1. Nem-indogermán és nem-semita karakterű nyelvek ősrégi időben Babilónia tőszomszédságában, részben indogermán és semita nyelvek mellett ugyanegy országban voltak használatban;

miért lett volna ez éppen Mezopotámiában lehetetlen?

2. Annak, hogy az antiszumiristák a babilóniai művészetet semitának mondják, sem értelme, sem jelentősége nincsen, mert a semita művészet függő viszonyban van a babilóniaihoz s ennél fogva nem lehet tudni, vajjon ez eredetileg semita volt-e?

3. Semita szavaknak nem-semiták által való kifejezéséhez teljesen megfelelő analógiát nyújt a pehlévi nyelv, a hol sok szó semita jelekkel van ugyan írva, de mégis iráni nyelven olvasandó. Ugyanezt látjuk az ó-örmény fölíratokban is, a hol asszir szavakat ideográfiailag alkalmaznak.

Lehmann már most fölveti a következő kérdést: Fölhoztak-e az antiszumiristák elfogadható pozitív argumentumokat annak a bebizonyítására, hogy Babilóniában nyelvkeveredés ki volt zárva? *Lehmann* erre a kérdésre is határozottan nemmel felel. Az antiszumiristák fő bizonyítéka ebben a tekintetben az, hogy az ékiratokban egyetlen egyszer sem tétetik említés a szumir nyelvről, csak hogy ennek az az óriás zavar volt az oka, a mely szumiristák és antiszumiristák között a nyelv elnevezése dolgában támadt s *Lehmann* hosszasan fejtegeti a *szumir* és *akkád* elnevezés fogalmát s arra a következtetésre jut, hogy az akkádok voltak a semita babilóniak, a szumirok pedig a nem-semita lakosok. Hogy a szumir nyelvről nem tétetik említés, azt *Lehmann* úgy magyarázza, hogy a

szólajstromoknak csak az volt a céljuk, hogy élő és Babilóniával szomszédos nyelvekből való szavakat idézzenek. De a szumir akkor már vagy kihalt vagy kihalófélben levő nyelv volt. Amaz ellenvetés ellen, hogy éppen első Szárgon és Nárám-Szin legrégebb föliratai semiták, holott Gudeának és elődjeinek (lát-szólagosan) szumir föliratai későbbi korból valók, *Lehmann* azt hozza föl, hogy Babilónia legrégebb kulturfejlődésének kezdetéről való fogalmainkat alaposan meg kell változtatnunk és ezt a kezdetet néhány évezreddel hátrább kell tennünk. Hogyha Nárám-Szin ezelőtt hatezer esztendővel a semita nyelv kifejezésére a szumirok által föltalált ékirást használta, ugy ebből csak azt lehet következtetni, hogy már sok évszázaddal előbb kezdték a szumir nyelvet azokkal az írásjelekkel följegyezni, a melyekből később az ékirás fejlődött. Ezenfelül abban az időben, a melybe a legrégebb hírek visszanyulnak, Babilónia északi felét majdnem egészen semiták szállták meg, déli felét pedig nem ugyanabban a mértékben. Csak miután Hammurábi észak-babilóniai uralkodó elfoglalta a déli részt, jelentek meg kétnyelvű (szumir-semita) föliratok. Ennélfogva a Hammurábi idejéből való dél-babilóniai föliratok szumiroknak tekintendők.

Lehmann azután áttér annak a bizonyítására, hogy a szumir nem babilon-semita allográfia; rámutat arra, hogy az előbbi szumiristák

azt a végzetes hibát követték el, hogy valamennyi gyököt, a mely közös volt a babilóniaiban és a szumirban, kivétel nélkül szumirnak nyilvánították. Azt a lehetőséget, hogy az átvétel ellenkező irányban történt, tekintetbe sem vették. Az antiszumiristák azután ugyanezt a hibát ellenkező irányban még sokkal nagyobb mértékben követték el, a mennyiben azért, mert a szumirban semita alkatrészeket találtak, az egész szumir nyelv létezését kétségbevonták. A szumir szókincsre vonatkozólag kifejti, hogy az antiszumiristák egyetlen oly tételt sem tudtak fölláttani, a mely a tudomány mai színvonalán megállná a helyét. Könyvében külön fejezetet szentelt az ugynevezett *ujszumir* nyelvnek, a mely eddig *eme-szál* elnevezés alatt volt ismeretes; kifejti, hogy a szumiroknak az *eme-szál*-on kívül még öt tájbeszédük volt: *eme-gál*, *eme-gud(da)*, *eme-szuh(a)*, *eme-te-nád* és *eme-szi-di*. Könyvének utolsó része a nyelvalkatról szól. Azt találja, hogy *Halévy* és *Delitzsch* a kérdés emez oldalának nem szenteltek elég figyelmet és ha *Halévy* azt mondja, hogy a hieratikai még az asszirnál is asszirabb, úgy ez *Halévy* elméletének legelősebb elítélése, mert asszirnál asszirabb annyit tesz, hogy nem asszír: *Delitzsch*nek az az állítása, hogy az allográfiai igének, miként az asszirnak, egy *su*-törzse és egy *ta*-törzse van, egészen elesik; *su*-törzs egyáltalában nincs, miként *Homel* kimutatta, a *ta*- előszócska pedig *da*-val és *ra*-val váltakozik, úgy, hogy az asszír *iftál t*-jével

való összehasonlítás teljesen lehetetlen. Status constructus sincs a szumirban és az egész hasonlatosság arra szorítkozik, hogy a nomen regens a nomen rectum előtt áll. De ez az állás a szumirban nem eredeti, hanem megfordítva. *Lehmann* a leglényegesebb eltéréseket a következőkben foglalja össze:

1. Az asszir flektál, a szumir agglutinál.
2. Az asszirban a magánhangzók a legfontosabb eszköz az egy szótörzsből kifejlődött formák kifejezésére és megkülönböztetésére; a szumirban határozottan ellene mond a magánhangzók eme funkciójának: *a*) a törzs merev változhatatlansága, *b*) a bizonyos fokig kimutatható hangzóharmónia.
3. Az asszirknak nyelvtani neme van, a szumirknak nincs neme.
4. Az asszirban előszócskák vannak, a szumirban csak utószócskák találhatók.

Lehmann ezután azt a kérdést vizsgálja, vajjon a szumirt be lehet-e sorozni valamelyik nagyobb nyelvcsaládba, de azt találja, hogy ez a kérdés még nem érett meg a döntésre. Végül ráter a babilóniaknak a káldokhoz való viszonyára. Herodot Babilónia lakosságát babilonnak, de papjait, a kik írott közleményeket hagytak hátra, káldoknak mondja. A papi osztály eredetileg külön néptörzs volt a tulajdonképeni régi Szumir területén; a viszony tehát körülbelül ugyanaz volt, mint az iráni mágusoknál, egyszóval: a káldok

szemitizált szumirok voltak. Mindebből megcáfolhatatlanul az következik, hogy voltak szumirok és volt szumír nyelv.

Lehmann könyvét a kritika nagy tetszéssel fogadta és valamennyi tudós, még az antiszumiristák is elismerték, hogy *Lehmann*-nak fényesen sikerült a szumír nyelv létezését bebizonyítani. Csak *Halévy* ragaszkodott tovább régi elméletéhez. Le sumérien préhistorique című dolgozatában még egyszer összefoglalta argumentumait, de a végén kénytelen volt elismerni, hogy tévedett, a mikor azt állította, hogy a szumír nyelv egyáltalában nem létezik, mert *Lehmann* könyvéből igenis meggyőződött e nyelv exisztenciájáról, csakhogy ez a nyelv a semita asszir-babilóniai nyelv volt. A többi antiszumirista nem volt oly makacs, mint mestere. *Delitzsch* volt a legelső, a ki elpártolt tőle és kevéssel *Lehmann* könyvének megjelenése után kijelentette, hogy újra hisz a szumír nyelv létezésében.

Már most csak az van még hátra, hogy a legutóbbi években kifejtett irodalmi működésre vessünk egy rövid pillantást. Ez idő szerint nagy a tevékenység a szumirológia terén. Mióta *Bezold* katalogizáló műve lehetőségessé tette összefüggő szövegek áttekintését és táblasorozatokká való egyesítését, azóta megkezdhették rendszeres földolgozásukat is. Ezen a téren *Tallqvist*, *Zimmern* és *Leonard W. King* szereztek nagy érdemeket. Óbabilóniai uralkodók történeti szövegeit *Jensen*

és *Winckler* dolgozták föl. E nagyrészt még nagyon homályos fölíratok kiderítésével *Heuzey*, *Scheil* F. V. és *Thureau-Dangin* foglalkoznak. Legfontosabb mű ezen a téren kétségtelenül *Hilprecht* H. V. könyve: *Old Babylonian Inscriptions chiefly from Nippur*. *Hilprecht* különösen azt tüzte ki föladataul, hogy a legutóbbi amerikai expedíciónak nippuri fölfedezéseit ernyedetlen szorgalommal és ügyes kézzel hozzáférhetővé tegye. *Hilprecht* előadása szerint az emberi kultúrának Nippurban talált maradványai a Kr. e. hetedik évezredből valók és valószínűnek látszik, hogy ugyanezen a helyen — most ássák ki a tizedik várost s ez alá még hat város van temetve — még sokkal régibb kulturmaradványokat is fognak találni. Végül még megemlítjük *Hommel*-nek szumir nyelvtanát: *Sumerische Lesestücke* (München, 1894.), a mely különösen kezdőknek hasznos szolgálatokat tesz.

Ezzel befejeztük a szumir kérdés történetének ismertetését, a mely a visszafejlődésnek nagyon tanulságos példáját mutatja. Gyönyörűen indult, óriás lépésekkel haladt előre s aránylag nagyon rövid idő múlva úgy látszott, mintha a tudósok teljesen megfejtették volna. Valamennyien egy nyomon haladtak, valamennyien meg voltak győződve, hogy a szumir nyelv az urál-altáji nyelvcsoporthoz egy tagja s ezt oly dogmaként hirdették, a melyben annak, a ki a kérdéssel foglalkozott, még csak kételkedni sem volt szabad.

Aztán bekövetkezett a szumir nyelv existenciája ellen intézett támadás s ekkor megtörtént az a furcsa dolog, hogy ebben az évekig elhuzódó elkeseredett harcban egészen háttérbe szorult az a nagy eredmény, a melyet a tudósok eddig elértek s az urál-altáji rokonság teljesen másod-, sőt harmadrangu kérdés lett. Ezt a második korszakot a stagnáció korszakának lehetne nevezni; a lét kérdése mellett alárendelt fontosságú kérdésekről folyt a vita s az egész ügy, a helyett, hogy előbbre ment volna, egészen elposványosodni látszott. Ilyen auspiciumok közt indult meg a harmadik korszak, a mely az antiszumiristák határozott kudarcával végződött ugyan, de azoknak a vereségét is maga után vonta, a kik kezdettől fogva helyes nyomon haladtak, a kik óriás nehézségek leküzdésével, éven át folytatott tanulmányozás után, szemmel láthatóan, kétségbevonhatatlanul megállapították a szumir nyelvnek az urál-altáji nyelvekkel és különösen a magyar nyelvvel való rokonságát.

Hogyan történhetett ez a szinte érthetetlen visszafejlődés? Hogyan volt lehetséges, hogy az, a mit a tudósok tegnap megállapítottak, ma összedől? Ennek a negatív eredménynek, azt hiszem, elsősorban két oka volt. Az egyik az volt, hogy a tudósok a nagy küzdelemben, a melyet a szumir nyelv existenciájáért voltak kénytelenek folytatni, folytonosan csak azt az egy célt látták maguk előtt, hogy az existencia kérdésében győzzenek s ebben a küzdelemben inkább lemondtak az

addig elért eredményről, inkább föladták a már bebizonyított rokonságot, csakhogy a főkérdésben, az exisztencia kérdésében győzzenek. Úgy voltak vele, mint az utas, a kit rablók támadnak meg s a ki csak azért, hogy életét megmentse, kész mindent föláldozni, kész az utonállóknak odaadni sok évi fáradozással keresett vagyonát. A másik ok, a miért a szumirológok sutba vetették az urál-altáji rokonságot, az volt, hogy a tudósok, a kik ezzel a kérdéssel foglalkoznak, oly fogyatékos urál-altáji nyelvismeretekkel birnak, hogy nem is volnának képesek ebben a kérdésben dönteni. Az őszintébbek közöttük nem is mennek annyira, hogy határozottan tagadnák ezt a rokonságot, hanem vagy bevallják, hogy fogyatékos nyelvismereitek miatt nem tudják ezt a rokonságot megállapítani, vagy pedig a tudományosság színével azt állítják, hogy a kérdés még nem érett meg annyira, hogy a nyelv hovátartozásának dolgában már most dönteni lehetne. Ehhez járul még az is, hogy a mi nyelvtudósaink alig vagy éppenséggel nem foglalkoznak a szumir kérdéssel, pedig ők volnának legelső sorban arra hivatva, hogy a rokonság dolgában döntsenek, mert hiszen az első korszak tudósai valamennyien azt hajtogatták, hogy az urál-altáji nyelvek és különösen a magyar nyelv ismerete nélkül nem lehet eredményhez jutni.

Ezek után még röviden ismertetni fogom azt a tevékenységet, a melyet a magyar tudósok a

szumir tudomány dolgában kifejtettek. Arról, hogy a mi tudósaink az ügyet előbbre vitték volna, természetesen szó sem lehet. Ehhez szükséges lett volna a társadalom és a kormány iniciatívája, a minek eddig még csak nyoma sem mutatkozott. Talán, ha majd egyszer ráterelik erre a ránk nézve annyira fontos kérdésre mind a két tényező figyelmét, meg lesz majd nekünk is adva a mód arra, hogy a civilizált nemzetek versenyében részt vegyünk.

1887-ben megjelent *Giesswein* Sándor dr.-nak egy igen érdekes könyve ezzel a címmel: *Mizraim és Asszur*. Két kötetből áll, a melyek elseje elég részletesen foglalkozik a szumirokkal is. Elmondja benne az ékiratos emlékek ásásának és megfejtésének történetét és főbb körvonalaiban ismerteti benne a szumir nyelvet is, melyet a magyarral rokon nyelvnek mond. A következő fejezetekben ismerteti a szumirok vallását s ennek hatását az asszirok és a zsidók vallására. Nyelvészeti fejtegetését a következő szavakkal rekeszti be: Az *akkád* (*Giesswein* ezt az elnevezést használja a *szumir* helyett) nem anyja a finn-ugor nyelveknek, sem a török-tatár nyelveké, hanem ezeknek egyik testvérje, illetőleg nagynénje; oly viszonyban van ezekhez, mint a szanszkrit nyelv a modern indogermán nyelvekhez. Ha első tekintetre a különbség nagyobbnak látszik az akkád és az urál-altáji nyelvek között, mint a szanszkrit és pl. a román vagy germán nyelvek között, ugy

meg kell gondolnunk, hogy attól az időtől fogva, midőn az akkád nyelv megszűnt élő nyelv lenni, egészen ama korig, a melyben az urál-altáji nyelvek egyike-másika (magyar, mandzsu, török) irodalmi nyelvekké lettek, — a mely kortól fogva azoknak legrégibb alakjait ismerjük — majdnem háromezer év telt el. Háromezer éven keresztül tehát nem kísérhetjük az akkád és az urál-altáji nyelvek párhuzamos fejlődését. Egészen másképp áll a dolog az indo-germán nyelveknél, a hol a főbb nyelvcsoporthoz ezer, sőt több ezredévi fejlődését követhetjük. Ha a latin, gót és ó-felnémet nyelvek ismeretlenek volnának, a francia vagy német viszonya a szanszkrithez éppoly távoli és a rokonság éppoly nehezen volna fölismerhető, mint az akkád és a magyar vagy a török nyelv között. Az akkád nyelv mindezeknél az okoknál fogva nyelvészeti tekintetben is fölötte fontosnak ígérkezik és ha az asszíriai és a babilóni könyvtárak még bővebb anyaggal szolgálnak és ennek alapos tanulmányozása által az akkád nyelv alakjai teljes biztossággal lesznek megállapíthatók, az az összehasonlítható nyelvészet, különösen pedig az urál-altáji nyelvészet számára megbecsülhetetlen vívmány lesz.

Goldzieher Ignác a Budapesti Szemle 1891. évi 172. füzetében cikket közölt Arábia régi történetéről és e cikk egyik fejezetében a szumír kérdéssel, illetőleg *Halévy*-vel is foglalkozott. E derék tudósunk e cikkben azt a véleményét fejezte ki,

hogy *Halévy* a szumiristák fölé kerekedett. *Goldzieher* ezt mondja a többi közt: *Halévy* nevét a legujabb időben a babilóniai ékiratok körül mozgó kutatások kapcsán szokták emlegetni, még pedig mint eretneket, ki az ékirat-tudomány általánosan elfogadott dogmája ellenében az ugynevezett akkád nyelv és akkád műveltség hajdani létezését egyenesen letagadja. Egyéb uton-módon magyarázza azokat a művelődési jelenségeket, a melyeket az iskola Elő-Ázsia ez ősi kulturnépére, az akkádra szokott visszavezetni. E kérdés bennünket magyarokat talán valamennyi nemzet között legközelebb-ről érdekel; hiszen a létező nyelvek között leginkább a török nyelvek és a magyar nyelv azok, a melyekkel az akkádisták a hipotetikus ősnép nyelvét hasonlították. Nem csekély merészséggel és bizonyára a meggyőződés nagyfoku erélyével vitatja *Halévy* vagy tizenöt év óta a tudós világgal szemben azt a tézist, hogy külön akkád nyelv, külön akkád-vallás és műveltség soha nem létezett Babilóniában, és hogy az ékiratoknak az a neme, a mely a nép és nyelv föltevésére vezetett, nem egyéb, mint a közönséges asszir nyelvnek a közönséges ékirástól eltérő rendszerrel való grafikus kifejezése (allográfia). Ez állításokból aztán az a tény is következne, hogy ellentétben az általános felfogással, a mely az asszir kulturát akkád alapra építi, e kulturának eredete tisztán assziriái volna. Ez állításáért, a melylyel *Halévy* eleinte egyedül állott, hosszú ideig sok gunyt és kicsiny-

lést kellett a zseniális tudósnek szenvednie, de ő nem szünt meg az akkádizmus erősen védett bástyaait ostromolni, írásban és élőszóval kegyetlenül üldözni. És e kitartó hadjáratának az az eredménye volt, hogy argumentumaival a legkomolyabb tudósok között is eddigelé igen tekintélyes híveket sikerült toboroznia, vagy legalább is az ellenfeleket nem csekély engedményekre szorította.

Ugyancsak *Goldzieher* egy évvel később, 1892-ben, az orientalisták kilencedik nemzetközi kongresszusáról jelentést tett a magyar tudományos akadémiának. *Goldzieher* ebben a jelentésében is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szumiristák ügye nagyon rosszul áll, hogy *Halévy* a stockholmi kongresszuson teljes diadalt aratott, hogy a szumiristák engedményeket voltak kénytelenek tenni, már pedig, ugymond, vajmi rosszul áll az oly tudományos elmélet ügye, a mely alkuhozásba kénytelen bocsátkozni az álláspontjához szigoruan ragaszkodó ellenféllel.

Torma Zsófiától 1894-ben megjelent *Ethnographische Analogien, ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen*. A szerzőnő ebben a könyvében ismerteti Erdélyben 1875 óta folytatott régészeti kutatásainak eredményeit, a melyeket abban foglal össze, hogy a gyűjteményébe foglalt tárgyakon fölismerte azt a kulturát, a mely az ősbabilóniai kultúrelemekből kelekezett. Kifejti, hogy ugyanazo-

kat a jeleket, a melyek az ősrégi Babilonban a szumir nép hitelveit fejezték ki, még ma is, hat évezred múlva, csodálatos módon megtaláljuk az áriai népek ethnológiájában, életében és szokásaiban. A szumir nép, az urál-altáji népcsaládhoz tartozó törzs, a finn-ugor és a török-tatár népfajok közt foglalja el helyét. A szumir nyelvnek nagyon sok eleme beleolvad a magyar nyelvbe. Az író ezután az Erdélyben talált régiségek nyomán azt igyekszik bebizonyítani, hogy a magyarok Ázsiából magukkal hozták a szumirok kulturáját, a mely egyébiránt, úgy látszik, évezredekkel ezelőtt nemcsak Ázsiában, hanem Európában, sőt Amerikában is hátrahagyta nyomait.

1897-ben megjelent *Ferenczy Gyulának* ily című könyve: *Szumer és akkád, egy ős turáni nép a Tigris és az Eufrátes között*. Nagyon rövid körvonalakban — az egész munka alig terjed száz oldalra — ismerteti mindazt, a mi az assziriológia terén addig történt. Röviden, igazán dióhéjba szoritva, elmondja a babilóniai ásások és az ékírás megfejtésének történetét s azután rátér arra a nagy nyelvészeti harcra, a mely a szumiristák és az antiszumiristák között folyik. *Ferenczy* valamivel részletesebben foglalkozik a szumirok nyelvvel és nyelvtanával, a mely szerinte is sok rokonságot mutat a magyarral, azonban következtetései kissé erőszakosak, mert annyira még sem szabad menni, hogy a szumir *é* és a magyar *épület* szót vagy a

szumir *alan* (szobor) és a magyar *bálvány* szót ugyanegy törzsre vezessük vissza, de ennek ellenére el kell ismernünk *Ferenczy*-nek nagy érdemét, a mely abban áll, hogy ő volt az első, a ki könyvet irt a szumir-magyar rokonságról. Könyvének további fejezeteiben a szumirok vallásával foglalkozik s itt sok rokon vonást lát a szumiroknál és a magyaroknál. A következő fejezetekben a szumirok őshazáját ismerteti és kimutatni igyekszik a turániség jogfolytonosságát és az őskori áriáknak és semitáknak a turániakkal való érintkezését. A könyv néhány, kevésbé sikerült illusztrációval van ellátva.

Az *Ethnografia* 1898. évfolyamának első füzetében megjelent *Nagy Géza* dolgozata: *Tanulmányok a szumirokról*. *Nagy Géza* ebben a dolgozatában a két nyelv, a szumir és a magyar rokonságának álláspontjára helyezkedik. Megemlékezik az 1889-iki stockholmi kongresszusról s arról, hogy *Halévy* támadásának különösen nálunk volt nagy hatása, mert *Goldzieher* Ignác az akadémiának tett jelentésében azt mondta, hogy bizonyos fokú bátorság kell ahhoz, hogy valaki a szumir nyelvre hivatkozzék. A magyar tudományos világ különben is kezdettől fogva valami sajátságos tartózkodó állást foglalt el a szumir kérdésben és tudomást sem akart venni arról, hogy az angolok, franciák és németek nagy többsége folyton úgy tárgyalja a szumirokat, mint az urál-altáji népcsalád egyik tagját, a mely tehát hivatva van arra,

hogy ősrégi nyelvével és kulturájával fajunk ethnológiájának igen sok homályos pontját megvilágosítsa. Mivel dr. *Hermann K. A.* az 1896-ik évi rigai kongresszuson megújította az urál-altáji eredet elméletét és bizonyítékokat hoz föl arra, hogy a szumir nyelvet ugyanolyan fonetikai rendszer és ugyanaz a hangzóilleszkedés jellemzi, mint az urál-altáji nyelveket, etimológiailag egyezés van köztük a főbb szavak, számnevek, névmások és igék között és ezekhez egy sorozata járul az azonos szavaknak, a mi nem lehet esetlegesség: ezt tapasztalva, a további magyar nyelvészeti és ethnológiai kutatások semmi esetre sem mellőzhetik a szumir műveltség és nyelv által szolgáltatandó tanúságokat és szakítanunk kell az eddigi nemtörődés kényelmes álláspontjával. *Nagy Géza* ezután példákat hoz föl arra, hogy mi minden irányban értékesíthető a mi tudományos kérdéseinknél a szumir nyelv.

Az *Ethnografia* 1899. évi 2. és 3. füzetében *Mahler Ede* foglalkozik a szumir kérdéssel. Dolgozatában, a melynek A szumir ősnép nemzetisége a címe, azt mondja, hogy ez a kérdés, a melyben a tudomány legkiválóbb bajnokai különböző nézeteket vallottak, bennünket magyarokat annál közelebből érdekel, minthogy a szumir nyelvet azok, a kik tényleg létezett nyelv gyanánt elfogadták, abból a nyelvcsaládból valónak ismerték föl, a melyhez a mi nyelvünk is tartozik. Mindezekelött történeti áttekintést nyújt a szumir kér-

désnek eddigi fejlődéséről és megoldásának módjáról és rövid foglalatát adja mindannak, a mi az assziriológiai tudomány képviselői részéről a probléma megoldása érdekében eddig történt. Ezután megvilágítja a szumir nyelvnek a nagy urál-altáji nyelvcsalád turk-tatár ágával való rokonságát. A meglevő és már földolgozott anyag mindenesetre elegendő arra, hogy a további kutatásokhoz alapul szolgáljon. Nem oszthatja azoknak véleményét, a kik úgy gondolkoznak, hogy mindent a jövőnek hagyjunk. Az eddig megfejtett szumir szövegek mennyisége elég már ahhoz, hogy a teljes biztonsággal nyert szókinésről írassunk. A szumir nyelv grammatikai ismeretével is vagyunk már annyira, hogy e nyelv szerkezetének és rokonságának a föld már eddig ismert nyelvcsaládjaival való összehasonlításától nem kell visszariadnunk. És kik lennének hivatottabbak a tudós nyelvészek között a szumirnak az urál-altáji nyelvekkel való rokonsági viszonyait kutatni, mint éppen a magyarok? Megvallja, hogy erre a tárgyra fordított minden gondossága mellett sem tarthat munkája igényt a teljességre. Hiányzott erre a szükséges anyag. Az assziriológiát a magyar egyetemeken eddig nem tanították és így az ezzel a tárggyal összefüggő irodalom a helybeli könyvtárakban csak nagyon szűken található meg. *Mahler* cikkének végén ráter a hikszoszokra, a kik évszázadokon keresztül uralkodtak Egyiptom fölött és a kiket *Mahler* szintén turáni, illetőleg urál-altáji népnek tart.

Galgóczy János a *Századok* 1899-ik évi 2. füzetében igen élesen kikel a *Marczali* Henrik által szerkesztett Nagy Képes Világtörténet ellen. Támadását különösen a nagy történeti munka első kötete ellen intézi, a melyben a többi közt a szumiokról van szó. Az assziriológiának egyik igen becses, sőt talán legbecsesebb része a szumiológia, a melynek már írott emlékei oly ősidőkre nyulnak föl, a hová az egyiptomi civilizáció kezdetét még a legmerészebb egyiptológ sem meri fölvenni. *Galgóczy* nem kívánja a magyar történetirótól, hogy Horvát-Istvánkodjék és széles e világban mindenütt ősmagyarokat találjon, annyit azonban mégis elvárhatónak tart, hogy ha valaki oly földrész történetének megírására vállalkozik, a melynek ős népéről pl. a német *Hommel* nemcsak azt veszi észre, — mint *Lenormant*, *Amiäud*, *Haupt*, *Lacouperie* stb., — hogy az urál-altáji nép- és nyelvsaládhoz tartozott, hanem azt is, hogy éppen rokon volt a magyarral és ezt szóegyeztetésekkel is bizonyítja: akkor elvárhatónak tart annyit, hogy ezt szintén meglássa és iránta magyar olvasóját is a kérdés mai állásához képest informálja. *Galgóczy* ezután éles bonckés alá veszi a kötet tartalmát és nyomról-nyomra kimutatni igyekszik annak hiányosságát és fogyatékoságát.

1900-ban jelent meg *Ferenczy* Gyulának második könyve ezzel a címmel: A civilizáció bölcsője, a Nilus és Eufrátes mellékeinek legrégebb történelme. A könyv, mint címe is mutatja, csak

egy részében foglalkozik a szumirokkal. Ebben a részében foglalkozik a szumir nemzet megalakulásával, a szumirok nyelvével, a mely ma már egészen kétségtelenül a turáni nyelvcsaládnak egyik ága. Kissé különösnek találja, hogy az asziriológiának egyetemeinken még ma sincsenek tanszékei. A következő fejezet a szumirok vallásával foglalkozik s ezután következik a szumir társadalom és állam megalapításának ismertetése. *Ferenczy* végezetül részletesen tárgyalja a szumirok történetét, a mennyire az ez idő szerint rendelkezésre álló anyagból összeállítható.

Az Ethnografia legújabb füzetében *Galgóczy* János Ujabb szumir szöszedet címen nagy szorgalommal összeállított jegyzékét közli az eddig ismert szumir szavaknak és szófüzéseknek.

Ennyi az egész, a mit a mi tudósaink tevékenységéről össze tudtam állítani. Meglehet, hogy egy vagy más dolgozat elkerülte a figyelmemet, de ha még egyszer annyi volna is az, a mit a mi tudósaink a szumirokról irtak, nem volna sok. Előbbre egyik tudósunk sem vitte a szumir ügyet s úgy látszik, hogy inkább kedvtelésből foglalkoznak vele, semmint életcélból. Pedig itt volna már az ideje, hogy komolyan foglalkozzunk vele; a külföldi tudósok részben egyoldalú tudományukkal és részben elfogultságukkal inkább ártanak, semmint használnak az ügynek és a szumirologiai tudomány csak akkor fog igazán föllendülni, ha majd a magyar tudósok kezdenek vele foglalkozni,

a kik egyrészt a magyar nyelvet, másrészt a szumir nyelvet alaposan ismerik és mind a kettőnek szellemébe teljesen behatolnak. Ez azonban csak úgy lesz lehetséges, ha egyetemeink a tudományos diszciplinák közé fölveszik a szumirológiát is és ha nyelvtudománynyal foglalkozó fiatalembereink életük céljául tüzik ki a szumir népnek és nyelvének tanulmányozását és a külföldön eddig elért eredményeknek önálló továbbfejlesztését. Erről azonban bővebben lesz szó az utolsó fejezetben, a melyben elő fogom adni, hogy milyen kötelességek várják ezen a téren a magyar társadalmat, a magyar kormányt és a magyar tudósokat.

III.

A szumir nyelvtan.

E fejezet tartalma lesz hivatva dönteni abban a kérdésben, vajjon a szumir nyelv rokonságban van-e az urál-altáji nyelvekkel és különösen a magyar nyelvvel. Elő fogjuk venni mindazokat a kérdéseket, a melyek egy nyelvtanban tekintetbe jöhetnek és mindegyiknél igyekezni fogunk kimutatni a rokonságot. Ne higgye senki, hogy e rokonságnál fogva, ha még oly közeli volna is, képes lesz szumir szövegeket úgy elolvasni, mintha magyarok volnának. Nyelvtudósaink, egy része a törökkel, más része a finnel való közeli rokonságunkat állítja és mégis kinek jutna eszébe azt hinni, hogy a török vagy finn szöveget minden nehézség nélkül el tudja olvasni? Ezenfelül azt se feledjük, hogy immár körülbelül ötezer esztendeje annak, hogy a szumir nép megszűnt szerepelni; helyükbe a babilóniak és az asszirok léptek és velük az asszir nyelv lépett a szumir helyébe. Ennyi idő múltán, még ha teljesen bizonyos volna is, hogy a magyar nép a szumirtól eredt, a

magyar nyelv annyi változáson ment keresztül, hogy a szumirban ma már csak nehezen ismerhetnénk rá. A francia és az olasz nyelv sokkal rövidebb idő előtt fejlődött ki a latinból, az olaszt csak Dante emelte irodalmi nyelv rangjára, és mégis merné-e olasz vagy francia azt állítani, hogy a másik nyelvét tanulás nélkül megérti? De ha mégis sikerülni fog nekünk bebizonyítani, hogy a szumir nyelvtan szabályai teljesen ráillenek a magyar nyelvtan szabályaira, hogy a szumir nyelv szókincse majdnem azonos vagy legalább nagy mértékben rokon a magyar nyelv szókincisével, úgy ezzel egyuttal eldöntöttük a szumir nyelv hovátartozásának kérdését is. E mellett még egy másik nagy nehézségről sem szabad megfeledkeznünk, arról ugyanis, hogy a szumir nyelvtudomány ma még nagyon fejletlen, a tudósok még csak jobbra tapogatóznak és teljesen rájuk illik, hogy quot capita, tot sensus. ~~Égészen~~ Egészen biztos csak az, a mit Asszurbanipál kétnyelvű szótárából tudunk s éppen e szótárak tartalma legalalmasabb a rokonság megállapítására. Ezekben a szótárakban megmondja ugyanis az író, hogy a szumir ideogramokat asszírul hogyan kell kiejteni; valahányszor már most egyszövegű, tisztán szumir föliratokat találnak, a melyekben új szumir szavak fordulnak elő, a tudósok mindig zavarba jönnek, vajjon ezeket a szavakat ideográfiai vagy fonetikai értékük szerint olvassák-e és így természetesen a legtöbb esetben a valóságnak meg

nem felelő értékeket állapítanak meg, a melyek, tévedéseken alapulván, szinte kizárják a magyarral való rokonságot. De csak idő kérdése, hogy ebben a dologban is világosság derengjen; az, a mit eddig kiástak, oly elenyészően csekély ahhoz képest, a mi még a föld alatt van, hogy szinte bizonyosra vehetjük, hogy idővel még nagyon sok két- és többnyelvű szöveget fognak kiásni, a mely lehetővé fogja tenni, hogy azt, a mit most még csak homályosan tudunk, teljes bizonyossággal megállapíthassuk. De ismétlem, hogy a magyar nyelv rokonságának megállapítására teljesen elég az az anyag, a mely eddig rendelkezésünkre áll; az újabb anyag legfőljebb arra való lesz, hogy azokat is meggyőzze, a kik még most kételkednek.

Nagyon természetes, hogy sok esetben nem szorítkozhatunk csupán a magyar nyelvvel való összehasonlításra; sok esetben a rokonságot csak úgy leszünk képesek megállapítani, ha segítségül veszszük a többi urál-altáji nyelvet és ha ily módon megalkotjuk az összefüggést. Néhol a proto-méd nyelvhez is kell majd folyamodnunk, a melyről *Westergaard*, *Saulcy*, *Norris*, *Oppert* és *Mordtmann* megállapították, hogy szintén az urál-altáji nyelvcsaládnak tagja; ez a nyelv különösen fontos ránk nézve, mert a szumirok birodalmának tőszomszédságában beszélték.

Az antiszumiristák elsősorban azt a kifogást tették, hogy a szumir nyelvnek nincsen *cs*, *cz*, *gy*, *ly*, *ny* és *ty* betűje, a melyek nélkül urál-

altáji nyelv el sem képzelhető. Igaz ugyan, hogy ezekkel a betűkkel az asszir ábécében nem találkozunk, de hát az következik-e ebből, hogy a szumir nyelv is nélkülük szükölködött? Hogyan tudjuk ma megállapítani, hogy a szumirok hogyan ejtették ki az egyes betűket? Ha a szumiroknak fonográfjuk lett volna, úgy ma egészen határozottan tudnók, hogy a föntebb elősorolt betűik megvoltak-e, így azonban le kell mondanunk arról a reményről, hogy ebben a kérdésben valaha világosan lássunk. De nem is ez a döntő, hanem a nyelvtan. Egyébiránt *Sayce* elég alaposan kimutatta, hogy ezek a betűk is, vagy legalább egy részük, megvoltak a szumirban.

Az antiszumiristák előhozakodnak azzal is, hogy a szumir nyelvben nem találkozunk a magánhangzóknak azzal a harmóniájával, a mely az urál-altáji nyelveket annyira karakterizálja; van ugyan, mondják, a szumirban bizonyos vokálharmónia, de ez nem megy annyira, hogy pl. a felhangu ragok alhanguakká változnának, ha felhangu szóhoz fűződnek; azt az összhangot, a melyet a magyar *szám-nak*, *szám-ból*, *szám-hoz*, *szem-nek*, *szem-ből*, *szem-hez* szavakban találunk, hiába keresnők a szumirban. Erre két megjegyzésünk van: először, hogy a magyarban sem áll ez a szabály kivétel nélkül, példa rá: *ekkor*, és másodsor, hogy a régibb magyar nyelvben is azt látjuk, hogy a ragok megtartották eredeti hangzójukat, akár alhangu, akár felhangu szóhoz járul

tak; így a halotti beszédben még efféle kifejezésekkel találkozunk: *halálnék, jouben, pukulnek, másodszer* stb., de még néhány évszázad előtt is nem mondták: *nélkül*, hanem: *nálkül*. A magyar nyelv ezelőtt ezer esztendővel még abban az állapotban volt, a melyben ma van az eszt, a votyák és a cseremis, a melyek még ma sem változtatják meg ragjaiknak magánhangzóját és a melyben ezelőtt öt-hatezer esztendővel volt a szumir, a mely ugyanezt cselekedte.

Lássuk már most, hogyan állunk az *ö, ő* és *ü* betűkkel, a melyeknek hiányából szintén azt következtetik az antiszumiristák, hogy nem állapítható meg rokonság a magyar és a szumir között. Lucien Adam erre a kérdésre vonatkozólag a következőket mondja: Az *i, u, a*, és *á* magánhangzók jelentkeztek legelsőbben, a következő magánhangzó az *o* és *e* volt s csak azután jelent meg az *ü* és az *ö*; az *é* betű, a mely hiányzik a törökben, a jakutban, a mongolban és a kalmukban, csak legutóljára képződött. Az urál-altáji nyelvek vokalizmusában tehát négy fokozatot különböztünk meg:

I. u, a, á, i.

II. u, o, a, á, e, i.

III. u, o, a, á, ö, ü, e, i.

IV. u, o, a, á, ö, ü, e, é, i.

Erre nézve a szumir nyelv a többi urál-altáji nyelvtől csak abban különbözik, hogy az *e* előbb jelentkezett, mint az *o*, mert az utóbbi betű

egyáltalában nincs is meg a szumirban. Így tehát öt fokozatot kell megkülönböztetnünk az urá-altáji vokalizmus fejlődésében, a melyek közül a másodikat a szumir, a harmadikat a protoméd, a negyediket a jakut, a török, a mongol és a kalmuk képviseli:

I. u, a, á, i.

II. u, a, á, e, i.

III. u, o, a, á, e, i.

IV. u, o, a, á, e, i, ö, ü.

V. u, o, a, á, e, é, i, ö, ü.

A szumirban nincs sem *ö*, sem *ü*, mert még nem ismeri annyira a ragok harmonizálását s így e két hangzó hiánya nemhogy okot szolgáltatna az ellenvetésre, hanem ellenkezőleg, megerősíti a turánisták okoskodását és éppen az ellenkezőjén kellene csodálkoznunk. De ez még nem minden; tény, hogy a szumirban megvolt a magánhangzók egyeztetésére irányuló törekvés, mert szabály volt, hogy a szógyökhöz járuló képzők vagy ragok magánhangzója mindig a fő magánhangzójához illeszkedjék. Sőt igen sokszor azt tapasztaljuk, hogy a szumir szóban egy és ugyanaz a magánhangzó végig megismétlődik, bármilyen hosszú legyen is a szó. Az összhang tehát teljes s ezt látjuk a meghosszabbító magánhangzóknál is, a melyekre nézve a szabály ez:

ü után mindig *e* vagy *i* következik,

e után mindig *i* következik,

i után mindig *u* vagy *a* következik;

a után mindig *i* vagy *u* következnek.

Hogy a szumirban hosszú és rövid magánhangzók voltak, erről írásmódjuk tanuskodott; így például ezt a szót: *tá* nem így irták *ta*, hanem így: *ta-a*, vagy ezt a szót: *zibi* (strucmadár) nem így irták: *zibi*, hanem így: *zi-i-bi*.

Áttérünk a szógyökökre, a melyek az anti-szumiristák szerint szintén nem állják ki az urál-altáji és különösen a magyar szógyökökkel való összehasonlítást, mert, azt mondják, a szumir szógyökök mind vagy magánhangzóval vagy egyszerű mássalhangzóval végződnek, holott például a magyarban ilyen szavakat is találunk: *most*, *nyolc*, *mind*, *hold*, *szarv stb.*, és mert továbbá nincsenek a szumirban több szótagu gyökök, a minőkkel a finn-ugor nyelvekben minduntalan találkozunk. Az utóbbi kifogást alaposan megcáfolja a szumir szókinés, a melyben ilyen szavakkal találkozunk: *namam* (istálló), *kubabbar* (ezüst), *guszki* (arany), *szabar* (bronz), *urudu* (réz), *dubba* (táblácska), *sachar* (por), *sabura* (kinyitni), *uszar* (part), *uku* (tégla), *nanga* (kerület), *sissze* (áldozat), *zadim* (ág), *uszu* (egyetlen), *lamma* (óriás), *agarin* (anya), *uru* (termékenység) és még nagyon sok más többtagu gyök.

Az ellenvetés még inkább veszít értékéből, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelvben csak néhány évszázad óta mutatkozik az a tendencia, hogy a szógyököket egyszerűsítse; így ezeket a szavakat: *Zsolt*, *Szerencs*, *Szabolcs*, *Pákozd*,

Bars, a tizenötödik században még így írták: *Zulta, Zerenche, Zabolsu, Pákoztu, Borsu*.

A szumirban nagy hajlandóság van a végső magánhangzó elhagyására; sok szónak két formáját látjuk, így: *dara* és *dar* (faj), *enu* és *en* (ur), *turi* és *tur* (átmenni, belépni), sok más szónál pedig csak a mássalhangzóval végződő formát ismerjük. Ez a végelhagyás sokszor szemünk láttára megy végbe; így a *má* (föld) szóból a *da* individualizáló rag hozzáadásával *máda* lesz s ebből képződik a *mád*. A határozott névelő hiányát sokszor a *bi* harmadik személyű névmás hozzáfűgésztésével pótolták, így: *anna-bi* (az isten) helyett azt mondták: *anna-b*. De ez a hajlandóság nem ment sohasem két végmássalhangzó alkalmazásáig; így: *tiszehu, ilba* (ismeretlen értelmű szavak), *gaszmu* (Zarpanit istennő mellékneve), *tidnu* (hátnál), *bibra* (öröm). Ezt az összehuzódási tendenciát a magyarban is megtaláljuk, mert ezeket a szavakat: *hó, jó, só, szó*, hajdan így írták: *hava, java, sava, szava* s ez a forma még ma is megvan e szavak egyes számú tárgy esetében és többesszámában; a *fő* régi formája *feje* volt s még most is megvan a *fejedelem*-ben; az *ur* egykor *ura* volt, innen van: *uraság, uradalom* stb. De ezt a kontrakcióra való hajlandóságot máskülönben is megtaláljuk a magyarban; így a finn *szilnä* magyarul *szem*, a finn *suoto* magyarul *só*, a finn *sydän* magyarul *szív*.

Halévy azt is mondja a többi közt, hogy a

szumir szógyökök nem változnak meg, akár főnevekkül, akár igékkül használják, holott a magyarban a gyök végső mássalhangzója sokszor áthasonul a hozzáfűzött szótag kezdőbetűjévé, hogy vele egyetlen hangot alkosson; így *vanjok* vagy *valjok* helyett *vagyok*, *tetszjék* helyett *tessék*, *örömvél* helyett *örömmel* stb. Ez a kifogás sem alaposabb a többenél, először azért, mert semmivel sincs bebizonyítva, hogy a szumirban nem voltak-e ugyanily hangzóelváltoztatások, minthogy a szumir szógyökök legnagyobb része ideogramokban jutván el hozzánk, fogalmunk sincs arról, hogy a ragozásban és a hajtogatásban hogyan ejtették ki azokat, de azután föltéve, hogy mi is ideogramokkal írának, ötezer év múlva ki lesz képes megállapítani, hogy mi a szavakat hogyan ejtették ki? Ki fogja megállapítani, hogy a *fáradt*, *széledt*, *áradt* szavaknak milyen volt a kiejtésük? A hangzóelváltozásnak különben meglepő példáját látjuk a szumirban is, például ebben a szóban: *charra* (ember, a hol az *a* véghangzó a gyökhöz tartozik és nem meghosszabbítás), a melynek többese: *charrine*; itt tehát a jobb hangzás kedvéért a második *a* *i*-vé változott át. Azt látjuk továbbá, hogy a magyarban a szebb hangzás okáért a rag kezdő mássalhangzóje elesik; így például: *sas-a*, *lyuk-a*, *juh-a*, e helyett: *sas-ja*, *lyuk-ja*, *juh-ja*. Ugyanezzel a szabálylyal találkozunk a szumirban is; itt a többesszám egyik képzője *-mesz*; azt látjuk, hogy a *-mesz* kezdő *m* betűjét elveszti és

-esz lesz belőle; például *inlálesz* (mérlegeltek, fizettek), a gyök *lál*; *ingenesz* (helyeztek, tettek), a gyök *gen*. Hogyha pedig a gyök *a*-val vagy *u*-val végződik, úgy az -esz még további változáson is keresztülmegy és az eufónia szabályai szerint lesz belőle: -asz vagy -usz, sőt még arra is találunk sok példát, hogy a rag kezdőbetűje átváltozik a gyök végbetűjévé és *gár* (tenni) igéből lesz *ingármesz* helyett: *ingárrász*, *sar* (irni) igéből lesz *insarmesz* helyett: *insarrász*, *gub* (megerősíteni) igéből lesz *ingubmesz* helyett *ingubbusz*. Más esetekben meg azt látjuk, hogy a jobbhangzás kedvéért egy *m* betű becsuszik két magánhangzó közé; így a *ká* (irni) ige részesülője nem *ká-a*, a hogyan a szabály megkövetelné, hanem *káma*, *dun* (menni) részesülője nem *dun-a*, hanem *dunma*, a mit valószínűleg így ejtettek ki: *dumma*.

Ellenfeleinknek még egy ellenvetéséről kell itt megemlékeznünk. Azt mondják ugyanis, mint fentebb említettük, hogy a szumirban a szógyököket, akár főnevek, akár igék, megkülönböztetés nélkül alkalmazzák, holott például a magyarban megkülönböztető ragokat használnak; például *szó* és *szólni*, *hely* és *helyezni*; épp így, ha a gyök ige, csak egy rag hozzáfűggesztése által változhatik át főnévvé; így: *olvas* és *olvasás*, *él* és *élet*. Erre vonatkozólag *Riedl*hez folyamodunk, a ki nyelvtanában azt mondja, hogy ama szógyökök közül, a melyeknek eredeti egyszótagu formájuk-

ban ma is határozott értelmük van, némelyeknek főnévtermészetük, másoknak igetermészetük van; így: *les* (Hinterhalt) és *les* (auflauern), *fog* (Zahn) és *fog* (erfasst). Ugyanezt látjuk a jakutban és a mandsuban is. Ez valószínűleg megmaradt még az ősi állapotból, a midőn, miként a baszk nyelvben még ma is látjuk, megkülönböztetés nélkül használták a szógyököket főnevekkül és igékkül. Ha tehát még a magyarban is sok ősi szógyököt találunk, a mely ige is meg főnév is egyuttal, miért csodálkozunk ezen a szumirban, a mely több ezer esztendővel idősebb a magyarnál? E mellett azonban a szumirban is találunk nagyon sok szógyököt, a melyet már a szokás az egyik vagy a másik kategóriába sorozott és a melyet csak mint igét, vagy csak mint főnevet ismerünk. Az utóbbiak nagyobb része természetesen több szótagu, de valószínűleg ezek is származtatott szavak, csakhogy még ma nem tudják őket alkotó elemeikre fölboncolni.

Térjünk már most át a származtatott szavakra. *Halévy* iskolája itt föl hívja a figyelmet a szumir nyelvnek egy sajátosságára, a melylyel egyetlen finn-ugor nyelvben sem találkozunk, hanem igenis az asszirban, s ez a gyök megkettőzése, a mikor az alapértelemnek erősebb kifejezést akartak adni; így: *mi* (sötét), *mimi* (nagyon sötét); *bár* (kötelék), *bárbár* (köteg); ugyanilyen a héber *gál* (forgatni) és *gálgál* (kerék), *ráb* (nagy) és *rábráb* (nagyon nagy). Az antiszumi-

ristáknak ebben sincs igazuk, mert ha csak a magyart vesszük, itt is számtalan gyökisméltést látnunk, így: *főfő, különkülön, dibdáb, diribdarab, dinomdánom, hejehuja* stb. Egyébiránt ez a képzés olyan elemi és oly természetes, hogy nem hiszem, hogy csak egyetlen nyelv is volna a világon, a melynél ne fordulna elő.

A szumirban a főneveket, a mellékneveket és az igéket rendesen úgy képezték, hogy miként a magyarban ragokat tettek a szógyökök után; ez alul azonban, bár ritka esetekben, kivételnek is volt helye. Négy oly képzőt ismerünk, a mely csak a gyök elé járulhatott, csakhogy ma már ezekről is bebizonyult, hogy nem előszócskák, hanem egészen különálló szavak voltak, a melyek tehát a szabályt éppenséggel nem változtatták meg. Ezek a szavak: *nam* (minőség, sors), pl. *nam-ungal* (királyság), *nam-gab* (szabadság), *nam-ad* (atyaság), *nam-tur* (gyermekség); *id* (hely, helyiség), pl. *id-kuszu-a* (nyugvó sátor), *id-lal* (ciszterna), *id-bat* (székhely), *id-már* (lakóház); *ki*, a mely megfelel a magyar *a ki*-nek, pl. *ki-pal* (a ki csal, csaló), *ki-lal* (a ki fenntart, fenntartó); *a*, *-e*, a mely a folytatást, a következőt fejezi ki, pl. *pin* (alapítás) és *a-pin* (épület), *gir* (kezdet) és *e-gir* (folytatás), *nim* (fölemelni) és *e-nim* (magas). De még ha úgy volna is, hogy ezek a szócskák előszócskák voltak, még ebből sem következnék az, hogy a szumirok vétettek az urál-altáji nyelveknek ama szabálya ellen, a mely nem türi meg az elő-

szócskákat. Akárhány példát idézhetünk a magyarban, a melynél azt látjuk, hogy ez a nyelv igenis ismeri és használja az előszócskákat, így: *legjobb, legeslegszebb*, de azután a *meg-, ki-, be-, át, hátra-, túl* stb. stb. megannyi előszócska, a melynek létezését és természetét nem lehet eltagadni. Igaz ugyan, hogy ezzel a nyelvtani jelenséggel az összes finn-ugor és török-tatár nyelvek között csakis a magyarban találkozunk, de ez egy bizonyítékkal több arra, hogy az összes urál-altáji nyelvek között a magyar a szumirnak a legközelebbi rokona. Megjegyezzük még, hogy a szumir *nam* teljesen azonos a magyar *nem* (faj) szóval és a szumir *id* teljesen azonos a magyar *itt* szóval s a magyar *itt*-tel éppugy képezhetünk szavakat, mint a szumirok képeztek az *id*-del, pl. ittlet.

E mellett azonban még egyszer megjegyezzük, hogy a szumir szavakat, miként az összes urál-altáji nyelvekben, rendszeren úgy képezték, hogy ragokat illesztettek a szavak mögé. A leggyakoribb szóképző ragok voltak:

-ga, a mely a hozzátartozást és függést fejezte ki, így: *ka* (beszélni) és *ka-ga* (hívás, név), *mi* (sötét) és *mi-ga* (esti szürkület), *kubappár* (pénz) és *kubappár-ga* (birság), *dan* (hatalmasnak lenni) és *dan-ga* (hatalmas), *ji* (jónak lenni) és *ji-ga* (jó), *zi* (élni) és *zi-ga* (élő), *sze* (boldogság) és *sze-ga* (boldog).

-ik, a melylyel főneveket és mellékneveket képezték, pl. *hul* (gonosz) és *hul-ik* (gonosz-

tevő), *nir* (kormányozni) és *nir-ik* (fejedelem), *uddu* (fölemelni) és *udda-ik* (kiváló).

-*da* képzőnek egyénesítő és részletező értéke van, pl. *bu* (hosszunak lenni) és *bu-da* (hosszu), *mu* (név) és *mu-da* (hires), *tar* (törvényt ülni) és *tar-da* (bíró), *a* (viz) és *a-da* (vizfolyás, folyó).

-*ba* részt fejez ki, pl. *ka* (száj) és *ka-ba* (szájnyílás), *bat* (fal, kerítés) és *bat-ba* (torony).

-*ma* rendszeren ország- és helynevekhez járult, pl. *Urunu-ma* (Ur kerülete), *Unu-ma* (Unu városi).

-*ka* az összességet fejezi ki, pl. *Urunu-ma-ka* (Ur kerület összessége).

Az utolsó példa azért is nagyon érdekes, mert azt mutatja, hogy olyan szavakból, amelyek már egy képző hozzáfűggesztése által formálódtak, újabb képzőrag hozzáfűggesztésével új szavakat lehet képezni, egészen úgy, mint pl. ebben a magyar szóban: *hal-hat-atlan-ság*.

A szumir szavakat úgy ragozzák, hogy a ragokat egyszerűen a szógyökhöz illesztik; az előbbieket csak annyiban szenvednek változást, hogy a hangzóharmónia szabályainak alá vannak vetve.

Íme egy példa:

Nominativus: — *adda* (atya).

Akkuzativus: — *adda* (atyát).

Genitivus: — *adda* (atyáé, atyának).

Dativus: -*ra*, -*r*, *adda-ra* (atyának).

Illativus: -*ku*, *adda-ku* (atyához).

Inesszivus: *-ta, adda-ta* (atyában).

Szuperesszivus: *-ge, adda-ge* (atyára).

Szublátivus: *-gelál, adda-gelál* (atya felett, atyán felül).

Delatívus: *-lálge, adda-lálge* (atya alá).

Ablatívus: *-na, adda-na* (atyától).

Adesszivus: *-la, adda-la* (atyába).

Posszesszivus: *-lal, ada-lal* (atyáé, atyának).

Komitatívus: *-kit, adda-kit* (atyával).

Instrumentális: *-li, adda-li* (atya által).

Equatívus: *-gim, adda-gim* (mint atya, atyaként).

Oppozitívus: *gab-, adda-gab* (atya ellen, atyával szemben).

A többesszám *-mesz* képzője, egészen úgy, mint a magyarban, a szógyök és az esetrag közé kerül, így: *adda-mesz* (atyák), *adda-mesz-ra* (atyáknak). Ugyanez a szabály áll, úgy a szumirban, mint a magyarban, a birtokragra nézve is, a mely közvetlenül a szógyök után következik; például *adda-mu* (atyám), *adda-mu-ra* vagy *adda-mu-r* (atyámnak), *adda-mesz-mu* (atyáim), *adda-mesz-mu-ra* (atyáim-nak). Tisztán és félreismerhetetlenül magyar ragozás ez, a melyet nem lehet semmiféle más nyelv ragozásával összetéveszteni. De nemcsak a szerkezet hasonló, hanem a rokonság még sokkal tovább megy. Nem lehet pusztán véletlen, hogy az inesszivus a szumirban *-ta*, a magyarban pedig *-tt*, pl. amott, Pécssett;

hogy a szumir ablativus (a mely sokszor genitivus is) *-na*, a protomédiban szintén *-na*, az údban *-nai* és *n*, a mordvinban és lappban *-en*, a finnben *-n*, a törökben *-in*, a mongolban *-jin*, a mandsuban *-ni* és a magyarban *na(k)*; hogy a genitivusnak tulajdonképpen sem a szumirban, sem a magyarban nincsen ragja (az atya kése); hogy a szumir dativus (*-ra*) teljesen megfelel a magyar szuperesszivusnak (*-ra*, *-re*), a melylyel értelemben is rokon; hogy a szumir illativusz (*ku*) anynyira rokon a magyar *-hoz*-zal, hogy sok helyen még most is *-hó*-nak ejtik ki; hogy a szumir szublativus (*-gelal*) magyarul *felül*, hogy a szumir equativus (*gim*) magyarul *ként* stb.

Az urál-altáji szellemről tanuskodik az is, hogy mindezek a ragok eredetileg szógyökök voltak, így a *-ra* gyöke *ra* (feléje menni), a *-ku* gyöke *ku* helyezni, tenni, a *-ge* gyöke *ge* (a mi lent van), a *-lal* gyöke *lal* (megtölteni, elvenni), a *-gab* gyöke *gab* (mell), a *-gelal* össze van téve *ge* és *lál*-ből (fent+lent), a *lálge* pedig *lál*-ből és *ge*-ből (lent+fent). Az összes finn-ugor nyelvek a mai napig megtartották azt a képességüket, hogy egyes szavakból esetragokat képeznek; legjobban látjuk ezt a magyarban, hol *bél*-ből lett a *bele* és *-ba*, *be*, a *távol*-ból lett a *-tól*, *-től*, a *kép*-ből lett a *-képen* s a *kor* is időhatározó lett. Hasonló dolgokat konstatálhatunk az összes urál-altáji nyelvekben s ez az oka annak, hogy a ragozásban oly nagy eltérések mutatkoznak; mindegyik nép saját szótárának se-